

Barcode : 1990030041750
Title - Nyaya Khandanam Ac No 117
Author - Sriharsa
Language - sanskrit
Pages - 85
Publication Year - 2005
Barcode EAN.UCC-13

३

श्रीगणेशायनमः॥ श्रीगुरुभ्योनमः॥ लक्ष्मीनृसिंहायनमः॥ अथयानवलंब्यबहुलंवाव्यवहारास्तेषां सर्वनामा
 मर्याः कथं निर्वाच्याः तथा हि ईश्वरसद्भावे किं प्रमाणमिति ब्रुवाणः प्रतिवक्तव्यः किं शब्देन मांशे पार्थीवाकु-
 त्सितार्थो वा वितर्कीर्यो वा प्रश्नार्थो वा स्यात् तत्र यदि प्रथमः पक्षः तदा ईश्वरसद्भावेनासि प्रमाणमित्युक्तं
 स्यात् तथा च सतिन प्रतिज्ञा मात्रात्साध्यसि स्थिरिति हेत्वादिकं वाच्यं भवति तत्र भवतानाभ्यध्यायित्त
 स्मात् न्यूनत्वदोषः अतएव न द्वितीयः ईश्वरसद्भावे कुत्सितं प्रमाणमित्यस्यपि प्रतिज्ञा मात्रत्वात् अपि च साध्यसा-
 धकत्वात् कुत्सितमन्यथा वा अन्यथा चेदलं तदुद्भावना साध्यसि स्थिरप्रत्युद्भावात् नापि प्रथमः प्रमाणं
 च साध्यासाधकं चेति व्याधातात् गौणोयं प्रमाणशब्द इति चेत् प्रमाणत्वयोगिनिययं प्रमाणशब्दप्र

९

योगस्तदगोणत्वव्यापितोसुरव्यत्वात्तत्रप्रमाणभासेतदालं तड्वावनयाइश्वरसद्भावेयःप्रमाणाभासःसकुत्सितइत्यत्रपर
स्यापिसंप्रतिपन्नत्वात्तद्वैश्वरसद्भावेतिविशेषोपादानंचव्यर्थस्यात् अन्यत्रापिद्विविधेप्रमाणभासःकुत्सितएवसाध्या
साधकत्वात् नपितृतीयः तथासतिवितर्कस्यपक्षांतरसापेक्षत्वेनपक्षांतरमपिवचनीयंभवतिइश्वरसद्भावेकिंप्रमा
णसुतान्यदितित्तत्रभवतानाभ्यधाइयिततोन्मूलत्वंदोषः॥नापिचतुर्थःप्रमायात्त्वकिंशब्दात्कस्यचित्पदार्थस्य
जिज्ञासमानताप्रतीयतेसाचेहप्रमाणपदसमभिव्याहारत्प्रमाणविषयाणीप्रतीयतेयद्विषयश्चप्रश्नस्तदुत्तरादिना
भिधेयंतदयंप्रश्नइरसाद्भावेप्रमाणसामान्यविषयःतद्विशेषविशेषोवाभिप्रेतःआदिश्वेदीश्वरसद्भावेप्रमाणमि
तरमापद्येस्यद्विषयैहिप्रश्नत्तरभिधेयंप्रमाणसामान्यविषयःप्रश्नःतत्रप्रमाणशब्दाभिधीयतएवअथद्वितीयःतथा
पीश्वरसद्भावेप्रमाणमित्येवोत्तरमापद्येतयथाप्रश्नवाक्येप्रमाणशब्देविशेषपरःतथोत्तरवाक्येपि कोसोविशेषइ

तिचेत्तन्पूर्ववदतरात् किंवास्यापिप्रश्नस्यविशेषविषयः किंवाब्दस्यविशेषशब्देनसामानाधिकरण्यात्तथाचसतिशेषइत्येवो
 त्तरस्यात्स्यादेतात्विशेषशब्देनविशेषमात्रमनर्धारितमत्रविवक्षितं किंत्वसाधारणीप्रमाणव्यक्तिस्तत्रविशेषशब्दस्यतात्प
 र्येतस्मात्कासावसाधारणीप्रमाणव्यक्तिरितिप्रश्नार्थः तत्रचतस्याःप्रमाणव्यक्तिरभिधानमुत्तरंमुक्तंनैवविधाःप्रला
 प्रलापादिति नैतदेवं व्यक्तीनापिविशेषद्वयोर्बोत्तरंयथाप्रश्नवाक्यगतस्यविशेषशब्दस्यसर्वतोव्याप्यस्वरूपायांप्रमाण
 व्यक्तौतात्पर्यं तश्चात्तरव्यवस्थितस्यापि एवंचसतियत्रविषयेभवदीयस्यप्रश्नवाक्यस्यतात्पर्यं तदेवास्माकमुत्तरवाक्ये
 नप्रतिपादितमित्युक्तमुक्तंअथमन्यसेकिमिहप्रमाणमितिपुच्छतोयमभिप्रायः अत्रार्थेनुमानंप्रमाणमितरद्वेति
 अव्यप्यनुमानमित्युक्ततरमस्माकं किंतदनुमानमितिचेत्अयमपिप्रश्नोनुमानमात्रविषयःउतविशेषविषयइतिविकल्प्यप्र
 माणप्रश्नवदुत्तरंवाच्यमितिअत्रसंग्रहश्लोको यथाविधयंविषयंनिजस्यप्रश्नस्यनिर्वक्तिपरोयमेतयान्वाच्यस्तथै

चोत्तरवादिनापितेयैववाचासतताविधौर्थः प्रश्नस्ययः स्याद्विषयः सवाच्योवाचातयेवैषभवेनिरुक्तः। इदं त्वयाप्यास्थितमेतये
वगिरास्वपृच्छाविषयस्यवक्ताः प्रश्नार्थाच्चकिंवाब्दाज्जिज्ञासाविषयतार्थस्यप्रतीयतेजिज्ञासावज्ञातुमिच्छाद्वाच्यवनाज्ञाते
भवतिअतिप्रसंगात् तस्मादीश्वरविषयप्रमाणज्ञातुमिच्छातातत्रस्वज्ञानमिच्छाकारणीभूतंव्यक्तव्यंतदतथाभूतार्थत
थाभूतार्थचेत् तेनैवस्वकीयोविषयः प्रमाणमुपस्थाप्यतेविषयेप्रमाणप्रवृत्तिमंतरेणातदीययथार्थत्वस्यवक्तुमशक्यत्वात्तेन
प्रमाणेनस्वगोचरईश्वरसद्रावउपस्थाप्यतेइत्यनायारेनैव सिद्धोस्माकमीश्वरसिद्धिमनोरथः अथायथार्थतत्तस्मिन्न
यथार्थज्ञानविषयेयद्ययथार्थमेवज्ञानमुत्पादनीयमितिभवतः पृच्छतोवाच्छित्तंतदाकेयंस्वाधिनेर्थेपरापेक्षाभवा
नेवायथार्थज्ञानोत्पादनकुशलोयैषेकमिथ्याज्ञानमजीजनतथापरमप्युत्पादयतुवयंपुनर्यथार्थज्ञानस्योत्पादयिरोमि
मिथ्याज्ञानेसर्वत्रैवाहतिनः किमिहनिपुज्यामहे अथमदीयस्यायथार्थज्ञानस्ययोविषयः समदीययथार्थज्ञा

३.

न विषयो भवता क्रियतामिति तद्विषयं वांछितं तदा व्याघातादि दृश्यर्थे भवतः प्रवृत्तिरेवानुपपन्नाः शुक्तिकास्जतात्मत्वेन मम यथार्थं
 ज्ञानस्य विषयो भवत्वित्येतदर्थं प्रेक्षावावाक्यं कथंकारं प्रयतेतयेन रूपेण यथार्थं ज्ञानविषयत्वं तेन रूपेण यथार्थं ज्ञानविषयत्वेन
 व्याघातात् अथ मन्यसि सिद्धांतमनुसंधानेन त्वया यथार्थं ज्ञानं तत्रोत्पादनीयमतस्तदर्थं भवाननुयुज्यत इति मेवं यद्विश्वरसद्वा
 व विषयो भवता प्रमाणा भासः प्रमाणत्वेन भ्रांत्या प्रतीतस्तस्य प्रमाणत्वमस्माभिव्युत्पादनीयमिति नास्माकमीदृशः सि
 द्धांतः प्रत्युत यद्विश्वरसद्वाव विषयं यत्प्रमाणं भवता प्रमाणा भासत्वेन भ्रांत्या प्रतीतमस्ति तत्प्रमाणीनीयमिति स्यात्तत्तमी
 विश्वरसद्वाव विषयप्रमाणस्य भवता ज्ञापनं क्रियतामित्याभिमतं पृच्छतामस्माकं ननु प्रमाणेनाप्रमाणेन वेति विज्ञेयमप्यभिमतं
 ति न ज्ञापनमात्रस्य प्रमाणज्ञानमाशयाप्युपपत्तेः तत्र स्वाधीने भवतः कापरापेक्षेत्याद्युक्तमनुषंजनीयं स्यादेतत्
 येयमीश्वरसद्वाव विषयप्रमाणप्रतीतिरस्माकमुत्पन्ना सा व्यभिचारिणी सत्यावेति सद्यो वा स्मकं तेनैकपक्षानि
 धारणाधीनं यदीदं हृषणं मवादि भवता तन्निरवकाशमिति नैतदस्ति एवं हितस्यां प्रतीतौ यथार्थत्वायर्थत्वसंशयेन

३.

स्याः प्रतीतिगोचरोयत्प्रमाणं तस्यापियोसौ विषयद्वयसङ्गावस्तवसर्वत्रैव संशयानस्य भवतः संशयोऽयं ननु विप्रतिपन्नस्येति स्यात्
 तत्तथावस्वीकुरु शिष्यभावं प्रसादय विरंचरणशुश्रूषाभिरस्मांश्छेत्स्यामस्ते संशयमिति विप्रतिपन्ना एवावयमाहोयः संशयो
 स्माकमिति चेत् तस्य वधूतैककोटय एव वयं कायातुरोधासंशयमालं वामहृत्कृतं स्यात् एवं तर्हि तदेककोट्यवधारणं भवतां
 यथार्थमयथार्थवेति विकल्पोक्तयुक्त्यादृष्यं एतेनानवध्यसायेन तदस्माभिः प्रतिपन्नमित्यपि निरस्तं वेदितं व्यभिचारिवि
 षयमव्यभिचारिविषयवात्तदिति विकल्पोभ्यां तस्यापि ग्रस्तत्वात् परस्परविरोधेन प्रकारान्तरस्थितिरितिन्यायात् ॥
 एवमीश्वराभिसंध्यादावपितत्तत्स्थानेतिष्ठत्सर्वनामांतरखंडनमवद्रष्टव्यं ॥ इति खंडनखंडे सर्वनामार्थानिरुक्तिः
 स्मृतीयः परिच्छेदः ॥ ॥ ननु तथापि भावात्मके तस्मिन्नीश्वरे विधायं किं किंचित्प्रमाणं वक्तव्यमिति चेत् किंपुनर्भा
 वत्वं विधीत्वमिति चेन्न अभावस्यापि तथाभावात् प्रतिस्वव्यावृत्तत्वेनाननुगतत्वात् ते अस्त्यस्तीति प्रतीतिविविष

- ४ यत्त्वमिति चेत्तज्ज्ञाभावो घटस्यास्तीति प्रत्ययसंभवेनाभावस्वापितथात्वप्रसंगात् नास्तीति प्रतीतिविषयत्वेऽपि घटोर्भावत्वानिरुक्तेः।
 अस्तीति चास्त्यर्थो वा शब्दो वा विवक्षितः नाद्यः तस्याभिरुक्तेः सत्तात्तदर्थ इति चेन्न सामान्यादीनां तदभावादभावत्वाप-
 तेः सन्नपसत्वं च निरस्तं नापि द्वितीयः अभावोस्तीत्यपि प्रतीतेरुक्तत्वात् वर्तत इत्याकारेण च प्रतीयमानस्याभावत्व-
 प्रसंगात् सोऽप्यस्ति पर्याय इति चेन्न उभयसाधारणेकार्थनिर्वचनमंतरेण पर्यायत्वस्य प्रतिपादयितुमशक्यत्वात् यत्रैक-
 स्यास्तिपदप्रयोगस्तेनैवापरस्य वर्तते इति प्रयोगात् सामान्यतस्तावत्पर्यायत्वशक्याधिगममिति चेन्न प्रमेयाभिधे-
 याभिधेयादिशब्दानां तद्व्याख्येयपर्यायत्वात् तद्व्यवस्थेयस्य प्रवृत्तिनिमित्तार्थत्वे च ते निर्वचनप्रसंगस्तदवस्थः स एव चा-
 र्थो भावत्वमुच्यतां किं शब्दो ह्येव गवेषणया अपरप्रतिषेधात्मकत्वं भावत्वमिति चेत्तत्र व्यवच्छेद्यासंभवेन परपद-
 वैयर्थ्यप्रसंगात् भावाभावयोः परस्परप्रतिषेधात्मत्वस्वीकाराच्च तथापि भावो नास्तीत्यभावप्रतिपत्तिः तदभावो ना-

स्तीतिभावस्यप्रतीतिरितिचेत् न तावतापिलक्षणा निरुक्तेः अपरप्रतिषेधमुख्येनप्रतिपद्यमानत्वमेवभावत्वमितिचेन्न
चरुरादिभिर्भावाग्रहणप्रसंगादनहिप्रतीयमानत्वंचक्षुरादिग्राह्यंअभावोनास्तीतिप्रतीतेर्निविषयत्वप्रसंगात् नही
यंभावविषयाभवत्वक्षेपरप्रतिषेधमुख्येनप्रतीयमानत्वात्नाप्यभावविषयेवत्तन्निषेधार्थत्वंनैवंप्रतीतिरेवस्यादितिचेन्न
शाब्दाः प्रतीतेः संभवाद् आकांक्षादिमद्भिः पदैः प्रतिस्वेसंसर्गबोधनाद अत्यन्तासत्यपरिज्ञानमर्थशङ्कः करोतिदिः
प्रत्यक्षप्रतीतेस्तथाविबक्षितत्वादयमदोष इतिचेन्न प्रत्यक्षभावस्यप्रत्यक्षत्वानंगीकारात् सेश्वरक्षेसर्वप्रत्यक्ष
मितिचेन्न तेनेतेषामपरप्रतिषेधात्मनयाग्रहणेप्रमाणभावात् तेषांविधिरूपतयातथैवग्रहणमितिचेन्न नि
धिरूपत्वस्यानवधारणात् चदपरप्रतिषेधात्मकतयाशब्देनापिबोध्यतेन तावद्भाववत्त्वमितिचेन्न परपदवै
र्यात्तत्त्यागेप्यवाक्षणादित्वापत्तेः यदेवंविधं तद्भाववत्त्वमितिचेन्न तदेवंविधत्वाभावत्वमन्यद्वाच्यं

५

देयं देवं विधत्तद्वाक्यमिति नियमानुपपत्तेः अस्योपलक्षणत्वे चोपलक्षणस्यान्यस्य वाच्यत्वात्-अस्यैव भावत्वार्थत्वे
 चाभावो नास्तीति कृत्वा प्रतीयमानस्य भावस्य भावत्वाभावप्रसंगात्-भिन्नं च भावं न संभवति षट्पदार्थव्यतिरेकप्र
 गादिति-यच्च किं चिद्भावं तत्त्वात्मनि अस्ति न वा-अस्ति चेत्तत्त्वात्मनि रतिविरोधः नास्ति चेन्न-ति चेत्स्वस्य प्र
 तिषेधमुख्येनाप्रतीयमानस्या भावं प्रसंग इति-न चेवमीश्वरसद्भावे प्रमाणानुपदर्शने तदभाव एवाप्युच्यते इति चेत्-
 अभावं किमभिधीयते-निषेधात्मकत्वमिति चेत्-तद्यदि प्रतिक्षेपात्मकत्वं भावोपस्थिभावाभावयोर्द्वयोरपि परस्पर
 प्रतीक्षेपात्मत्वस्वीकारात्-अथाभावत्वमेव तदान निरुत्पत्यनुयोगः एतेन निषेधमुख्येनाप्रतीयमानत्वमिति निर
 स्तं भावविरोधित्वमिति चेत्-सर्वभावविरोधित्वं वा तद्विशेषविरोधित्वं वा नाद्योसिद्धेः न हि घटाभावो भूतलादिविरु
 णदिनद्वितीयोभावानामपिकेषां चिन्नथाभवात्-अथासहावस्थानं विरोधो विवक्षितः सभावानां नास्तीति चेन्न-

५

भावोपपत्त्येव चात्वादौ तस्यापि भावात् एकविधावन्य निषेधः स इति चेन्न भावभेदयोरेव प्रसंगात् एकविधिरेवापरनिषेधः स इति
चेन्न निषेधस्याभावार्थत्वे भावार्थत्वे चासिद्धेः नास्तीति प्रतीयमानत्वमिति चेत् घटाभावो नास्तीति घटस्य तथा प्रतीयमा
न तथा भावत्वापत्तेः अस्तीति भाव निरुक्तो यदुक्तं ह्येष तदापत्तिश्च अतियोगिनिपणाधीन निरूपणत्वत्वमिति चेन्न प्रति
योगिनः परार्थत्वेति प्रसंगात् विरोध्यर्थत्वे तद निरुक्तेः असदर्थत्वे च न अत्रार्थस्यासिद्धेः अतीतानागतज्ञानादो विष
यादिना चातिप्रसंगात् यच्च किंचिद्भावस्तदुच्यते स भावो वा भावो वा स्यात्तदाद्यः भावस्याभावानाश्रितत्वात् विषयिध
र्मेण च कथमपि तथात्वे तन्निर्वच्यस्या अन्यदेव तदिति चेन्न तद्वद्भावस्याभावत्वे स्ववृत्तेः भावत्वे च व्याघातात् न द्विती
यः तस्य तन्निर्वृत्तौ विरोधापत्तेः अवन्नावव्यापकत्वप्रसंगादिति प्रतिक्षेप्य विशिष्टमेव यत्प्रतिभाति स उभाव इति चे
न्न प्रतिक्षेपानिरुक्तौ प्रतिक्षेप्या निरुक्तेः ॥ ॥ विशिष्टशब्दार्थश्च निर्वचनीयः स्यात् तत्र विशिष्टविशेषणवि

६

शेष्यतत्संबंधेभ्योभिन्नमभिन्नंवा०नाद्यःदंडपुरुषसंबंधाभंतेरेणदंडिनोन्यस्याप्रतीतिःदंडिनमानयेत्फक्तेतवदानयनप्रसंगाच्च०
 तत्संबंधेनोपलक्षितत्वात्तथेतिचेन्न०अत्रद्वतउपलक्ष्यत्वेतिप्रसंगात्तद्वनश्चान्यत्वात्संभोधेतुमचतदधिपकरणएवेतिचेन्न०
 संबधानदधिकरणसंबंधान्यत्वापतेरिष्येषपंथाः॥तत्संबंधनितत्रव्यहारइतिचेन्न०तस्यापि॥विशिष्टत्वेनान्यत्वापतोव्यहारविषयगतविशो
 षस्यवक्तुमत्राव्यत्वात्एवंपरंपराकल्पनायामनवस्थामात्रंनतुव्यवहारगतोविशेषःकश्चित्द्वितीयेतुप्रत्येकंदंडिव्यवहारप्रसंगोविशेषोभावात्०
 नतेप्रत्येकंदंडिपदार्थःकुंतुमिलिताइतिचेत्०मिलिताइतिक्तेवाभेदकंवाभिधीयतेउत्तरेभ्योन्यःकश्चित्०आद्येप्रत्येकंसर्वप्रसंगःभेदकेषाधिकः
 द्वितीयस्तप्रतीतिव्यवहारविरोधात्पूर्वोन्निरस्तःएकज्ञानारूढोवाचिरलनानाज्ञानारूढेवानेकश्चसंबंधश्चविशिष्टपदार्थइतिचेन्न०घटपरा
 वितिबुधावारूढेघटपयोसंबंधश्चघटपररूपोविशिष्टःस्यात्तघटत्वपरत्वसंबंधानां०त्वद्बद्धावारूढानामुपगमेतसंबंधस्यापितद्बुधा
 रोहोपगमोव्यातजन्यथाघटत्वविशिष्टरूपोघटःपठत्वविशिष्टरूपश्चपटःकथमभ्युपेयःतत्रचनघटपरावित्यपिविशिष्टमेवस्वतंत्र
 योर्घटपरयोःपरस्परासंबंधयोस्तत्रव्यवहारेणात्तनपुनर्यथादंडिपुरुषस्वताघटिपटःपरीघटइतिवत्तत्रव्यवहारःनचैकज्ञाना

६

स्तुते तैव तयोर्नमनव्याप्तो चरपराविति द्वितं तद्व्यानवगाहेनाकथं विज्ञानेनावगाद्येतेति प्रत्यभिज्ञाप्रस्तावोक्तान्दोषानाद्यास्या
 मः अतएवाविरलनाज्ञानारूढतापिविशिष्टता निर्वकाशा अथाप्रकाशमानासंबंधो नैकैक एकबुद्ध्या रूढस्तथानैवैवंधटपटौ
 तक्तथमुक्तदोषापतिरिति चेन्न अप्रकाशमानो संबंधो ययोरित्यप्ययमर्थो विशाकल इति घटत्वव्यक्त्या द्विवैशिष्ट्यमपि तत्र भज्यता
 विशेषात् अथ धर्मधर्मिसंबंधाः स्वतंत्राणैकबुद्ध्या रूढास्तथानवघटपरधर्मधर्मिरूपा वित्यनतिप्रसंग इति चेन्न धर्मत्वस्यै
 कदंडादिगुणादिसाधारणस्य वक्तव्यपातात् सोप्येष्टव्य इति चेन्न इष्टतापरस्यापि तथापि बालुकावद्विशकलितस्योपगतव्य
 त्वात्तदर्थमप्येव किं न धर्मस्यात् तथा प्रतीयभावान्न स्यादिति चेन्न त्वदुक्तैकप्रतीत्यारोहस्या विशेषप्रतीतिरपि तथा किं न स्या
 स्यात् भासधर्मत्वमनुगतं तद्रूपादिपदार्थस्वनूपमेव तथा विविच्यन्तदेव धर्मिणा संबंधेन च सममेकबुद्ध्या रूढं विशिष्टं नान्य
 दिति चेन्न तेषां स्वरूपाणां भेदेनानाभूतेषु विशिष्टेषु अनुगता विशिष्टबुद्धिर्न स्यात् संबंधमपि वतर्हि विलुप्येव स्वभावादिवरू

७

पादिकं तथा धियमाधत्ता एवमपि किं न स्यात्स्यादिति चेद्देहि वराको धर्म्यपि विस्मृत्य तां यथा विना संबंधं विशिष्टबुद्धीरूपादिस्वभावसामर्थ्यात्समर्थिता तथा विनिर्माणमप्यस्त्विति जिज्ञां जैः नैः । स्यादप्येवं यदि शुक्ल इत्येतावन्मात्राद्येवं प्रतीयेत किंतु शृङ्गः बाण इत्यादिनाप्रत्ययेन सा सामानाधिकरण्यो ह्येखिना धर्मप्यानीयत इति चेन्न शरत्त्वस्य जते वारूपादेरविरलतादृगवस्थितस्य वास्वनूपवैलक्षण्यमेव तत्पदेभिषिच्यतां येन विनाप्यधिकरणं सामानाधिकरण्यव्यवहारः स्यात् किंच नेतावन्मात्रं बुद्धिमादाय तदर्थगतैवैव्यांतरखंडने बुद्धिरेव स्वकारणसामर्थ्यात्थो स्थित्तत्त्वव्यवहारप्रसवित्रीस्वीक्रियतां कृतमर्थव्यसनेन तस्मात्प्रत्येतव्यस्य वैचित्र्यं प्रत्ययो ह्येखसाक्षिकं धियं निवेद्य लुपद्भाभेगं साक्ष्येक्यं च्छेति यत्तु केन चिदभावस्य स्थाने तन्मात्रधीरभिषिक्ता तत्तस्य परमुचितं गुरुर्धियमभावस्य स्थाने स्थानेभिषिक्तवान् प्रसिद्ध एव लोके हि बुद्धबन्धुः प्रभाकरः अपि चैकबुद्ध्या रूखेने कश्च संबधश्च विशिष्ट इति पक्षे योयमेव रूपवैलक्षण्याभाक् विशिष्ट इति कथ्यते सोयं विशिष्टो विशिष्टो ह्येव लक्षण्येन बोध्य

७

मानोज्ञानमंतर्भावैवस्यादितितत्रतत्रापिज्ञानंतरनिवेशेनवस्थाक्वचिदनिवेशेनदभावादविशिष्टत्वेनेषस्यामूलमवैशिष्ट्यायातः।
तद्योग्यस्तथोचितेन नर्हियोग्यतापिविशेषणंवालुकावदलगातिप्रसंजिकैवल्लतभावर्तने एवमेकमितिज्ञानमितिआरूढमि
त्यादिद्वारेरपिद्रष्टव्यं तथाहि अविशिष्टाद्विशिष्टस्यैवैशिष्ट्येयदिधीर्विशेत् नद्विधाराविश्रान्तौस्याद्वाभूलाविशिष्टेति वि
शिष्टनिरासेनचसर्वाणिलक्षणानिनिरस्तानीतिमंतव्यं यथागुणाश्रयोद्रव्यमित्यादि॥ ॥ इतोपिगुणाश्रयोद्रव्यमित्यसंगतं
तथाहिकथमेतल्लक्षणमवधारणीयंसंख्यारूपगुणवंतयारूपादपिप्रतीतेः। भ्रातिरसावितिचेत् पृथिव्यादौकथमभ्रातिरिति
वक्तव्यं तत्रबाधकाभावादि निचेत्तुल्यं गुणस्यगुणवतायां बाधकमस्माभिरुच्यं वक्तव्यं निगुणागुणादिति सिद्धांतादिचेत् ॥ ॥
रूपदिगुणत्वस्यैव निश्चेतुमशक्यत्वात् सामान्यवानगुणइत्यादिगुणलक्षयोगात्तन्निश्चयइतिचेन्न अगुणइतिगुणलक्षणं
शस्यासिधेः संख्यावत्ताप्रतीतेर्विद्यमानत्वात् भ्रातिरसावितिचेन्न परस्पराश्रयप्रसंगात् संख्यावत्ताप्रतीतेर्भ्रातिरितिगुणल

क्षणसिद्धिः। तसिद्धौ च बाधेन भासित्वव्यवस्थापनं न वहेत्। तं तराडूपादे गुणत्वसिद्धौ बाधकसिद्धिः। दृष्ट्या तस्यापि संख्यायोगित्वप्रत्यया
 कांतत्वेन प्रसक्तद्रव्यकोटिप्रवेशतया गुणत्वेनासिद्धेः। संख्यायोः संख्यावत्त्वेन वस्थाप्रसंगान्निःसंख्यत्वस्थितौ दृष्टांतत्वं भव्यती
 त्ति चेत् न पृथक्त्वेनापि तस्य सभावितद्रव्यकोटिप्रवेशत्वात्। एवं पृथक्त्वात् स्यापि संख्यावत्त्वेति। जातीयतया नाश्रयो कर्मरूपो
 गुण इत्यपि न। जातिव्यापनात् जातिमात्राश्रय इत्यर्थे इति चेन्न। अभावाश्रयतया सर्वव्यापनात्। जातिमात्राश्रय इति भा
 वाश्रय इति चेन्न। उपाधीनामपि तदाश्रितेति तन्मोपाधीनामपि तदाश्रयत्वादिः किंतु कथमपि संबंधितावतेव चानुमानादि
 दृष्टि रिति चेत् उपाधीसंबंधं प्रत्यक्षतया तस्य मंतव्यत्वात्। अन्यथा कियदि किंचिद्रूपमत्र नेष्यते तदा सामान्यविशेषा
 नुमात्र न स्यात्। व्यधिकरणयोग्यगमकभावात्तु पगमात् तस्माद्यत्तदेवं लक्षणं न तावन्न जातिरूपेयदिरूपादौ नास्ति।
 तदानीमस्ति यद्यस्ति तदानास्तीति चित्रेण लेगेत्युक्तेन लुगतिमात्रेण लुगतेत्युक्ते लुगतीति प्रवहेलिका मनुकरोति॥

अपिच गुणाश्रय इत्यत्र कञ् अयार्थः समवायीति चेन्न गुणत्वदिदं विवक्षितं प्रसंगात् गुणावच्छिन्नस्य समवायस्य गुण
त्वेऽपि विश्रान्तत्वात् गुणः समवेतो यत्र गुणसमवायि विवक्षित इति चेन्न न्यत्रेत्यस्याधिकरणार्थस्याद्यप्यनिरूपणेन तेनैव
तन्धाकारानुपपत्तेः इहेति प्रत्ययहेतुराधार इति चेन्न इह संख्येपीति मेति प्रत्ययात् संख्यस्य पीतगुणाधिकरणत्वप्रसंगात् भ्रा
तिरसौ यथार्थश्च प्रत्ययेन विवक्षित इति चेन्न तदर्थसत्त्वं निरूपणं तत्रैकेण तदाप्रामाण्यस्य योद्धुमशक्यत्वात् नन्वाद्यापीहे
ति प्रत्ययस्यार्थः प्रतीतः यत्प्रतियोगिकमसत्त्वं तत्र निरूप्यते पीतत्वं प्रतियोगित्वञ्च क्वचित्सिद्धमेवेति चेन्न तस्य प्रमित
त्वादेवासत्त्वानुपपत्तेः तस्याप्रमितत्वमिति चेन्न तत्रेत्याधारत्वा निरूपणादिति एतेन समवायिकारणद्रव्यमित्यपिलक्षण
निरस्तं कथं निर्णेतुं तत्र व्यभिदं समवायिकारणमिदं नेतिरूपादौ घटादौ च संख्यासमवायिकारणत्वयुक्तेः क्लृप्तत्वात्
संख्यैव रूपोदो नास्तीति चेत् घटादौ कथमस्ति प्रत्ययस्योभयत्रापि समानत्वादित्युक्तं मनुषजनीयं द्रव्य एव स

- ९ ख्यास्वीकारेत्वं बंधाद्गुणे तितव्यवहारोपेतौ कल्पनालाघवात्तु गुणे संख्याद्यस्वीकार इति चेन्न विपरीतमेव कुतो न स्यात् स
 नानस्य सामान्याद्यपि वा गुणदौ किमर्थमंगिक्रियते इत्यदोरेव तत्र तद्व्यवहारोपपत्तेः ननु सामान्यार्थरवकः यथा हि अनु
 वृत्तिप्रत्ययः कारणे सामान्यमित्यलक्षणं सामः सर्वकार्योत्पत्तेस्तथा तदेकदेशात्तैरेव व्यभिचारात् असौ धा
 रण्यविशेषणादनन्यजातीयप्रयोजकत्वं च तदिति चेन्न साम मपि प्रसंगतादवस्थात् भेदप्रतिपत्त्यादावपि प्रयोजक
 त्वा एतत्प्रतिपत्तिप्रमाणकत्वमिति चेन्न सामान्यामप्यस्याः प्रमाणत्वात् एतदेकप्रमाणकत्वमिति चेत् न अर्थक्रि
 याभेदादेरपि तत्र प्रमाणत्वात् एतत्प्रतिपत्तिप्रमाणकत्वमिति चेन्न तद्विशिष्टस्यापि तत्त्वप्रसंगात् तदवच्छि
 न्नप्रमात्राप्रमाकत्वमिति चेन्न तदसिध्येवासिद्धेः इयं प्रतिपत्तिर्येन विनानोपपद्यते तत्त्वमिति चेन्न का
 रणांतराणामपि तत्त्वात्वा इति अमुच्यतं सामान्यमित्यप्यलक्षणं किमिदमनुवृत्तत्वं अनेकाश्रितत्वमि

तित्वेन अवयविनासंयोगादिभिर्व्यभिचारात् नित्यत्वे सतीति चेन्न । समवायेन व्यभिचारात् अतएव न बद्धवन्नित्यमपि ।
 असंबंधत्वे सतीति चेन्न । अप्युर्भिव्यभिचारादिति । नित्यत्वे सति अनेकसमवेतं सामान्यमिति चेन्न विकल्पासहत्वात् । एतत्तु क्ष-
 णं नित्यमनित्यं वा स्यात् । नाद्यः स्वात्मनिवृत्तिविरोधात् । विशिष्टप्रविशिष्टमपि हि नित्यत्वं नित्यत्वमेव । नापि द्वितीयः सामान्य-
 स्य समवायस्य वा नित्यत्वाभावप्रसंगात् । आत्मत्वादेव नित्यभावाय तस्यापि विशिष्टभावस्यासंभवात् । तस्या कदा चिदसत्त्वा-
 नं वीकारे तदनित्यत्वस्य वक्तुं शक्यत्वात् । तद्वा हिणश्च प्रत्ययस्यैककालिकस्थितिश्च । श्यात्वे विशेषात् सर्वकालिकस्यापि मे-
 श्यात् प्रसंगेन सर्वथा तदसत्तापत्तेः । एकस्य सत्यत्वे विशेषात् तदसत्तायां कदाचिदपि तदसत्त्वं नास्तीति । एकदान्तत्वं बंधेन तदुपल-
 क्षितस्यान्यदापि विद्यमानत्वात् । त्वमिति चेन्न । तादृशोपलक्ष्यासंभवात् । व्यक्तीनां भेदादित्यनित्यत्वानुपनिश्चिति । एतेन नित्य-
 त्वमन्यत्रापि प्रतिवन्नीयं । केचन न लक्षणे न व्यवच्छिद्यन्ते । विशेषादिति चेन्न ॥ ७ ॥ विशेषा एवैकेभिधीयन्ते । नित्येष्टेव

१०

इत्येवमेव वर्तते एवमेते विशेषाः इत्यलक्षणं आत्मत्वादिना व्यभिचारात् नित्यातरे सत्त्वात् न तत्सर्वत्र नित्ये वर्तते विशेषः स्ति नेवं वर्तते एवेति नि
 ग्रमादिति चेन्न प्रति विशेषमव्याख्यालक्षणं न ज्ञातीय एवमितिलक्षणार्थ इति चेन्न जातेरङ्गीकारात् जातयेत्यस्यापदत्वाद्वाधारेव तथा
 विवक्षित इति चेन्न तस्येतरव्यावृत्तस्याधिगतौ व्यर्थं मिदं तदुपजीवितलक्षणं तत एव विजातीयव्यावृत्तिप्रतीतिः इतरा व्यावृत्तस्य चाधिगतौ लक्षणस्य दुर्
 वधारणत्वापत्तेः इतरव्यावृत्ततया ज्ञातीयत्वस्याप्रतीतिः भवतु स एवोपाधिलक्षणमिति चेन्न तस्या निरुक्तेः यतो नित्यव्यक्तिषु विश्वव्यावृत्तधीर्यो
 गिनासं विशेष इति चेन्न न रूपधर्मव्यक्तिभेदेऽपि प्रसंगात् अन्यथा कार्यद्रव्यगुणादिव्यक्तिषु स्मृतेषां कुत स्यात् तां स्तिवैधर्म्यातरस्य नित्ये
 धपि संभवात् विशेषवत्संभवेन लक्ष्यास्थिरिति अपि च विशेषादिभ्यो विशेषलक्षणादेर्भेदात् तत्र नैवैते विशेषादिव्यवहारः क्रिय
 तानान्यत्र संबन्धो नियामक इति चेन्न संबन्धस्यापि संबन्धातरेण नियामकत्वेन वस्थापातात् अन्यथा त्वनियमात् तद निरुक्तेः ॥
 तय हि कः संबन्ध इति चेत् समवायादय इति चेत् सत्त्वं किं तु केन निमित्तेनेति हि प्रश्नवाक्यतात्यर्थं प्रति स्वव्यावृत्तनसंयोगत्वा
 दिना अन्येन वा आद्येन गतव्यवहारानुपपत्तिप्रसंगः अस्ति चासाविन्द्रियार्थसंनिकर्षोत्पन्नादिप्रत्यक्षं नित्याप्राप्तिः समवाय इ
 त्यादिना द्वितीयः तस्यैकस्या संभवात् नियामकत्वं तदिति चेन्न स्वभवस्यापि त्वयानियामकत्वाङ्गीकारात् तथा विधः सापि

१०

संबंधेति चेन्न त्वया सर्वस्वभावनियंताया अवस्थाभ्युपगंतव्यत्वेन नियामकनिरुक्तिरभ्यसताधिकांशासामर्थ्यापत्तेः॥
 नियम्यस्य च स्यात्प्रसंगे नियामकत्ववाच्येन पुनपुनरिति प्रसक्तत्वे च तस्यैव नियामकत्वादिति प्रसक्तेन नियमायोगात्
 भूत्वा नियमकरणेन प्रागनियमतत्त्वापत्तेः एवमन्येनपि अन्यनियमैः न्यदपि ह्यदिपूर्वघटादिरूपेणानियतमेव घटादिके
 रोति तदा घटाद्यपि तथा कुर्यात् न घटादित्वेनियंत्तमन्यस्य किंतु घटादिकालविशेषादिति चेन्न यद्विना सौ घटादिकालविशेष
 योगिता नियतं दध्यते तदा घटादिकालविशेषयोगमिति तथा कुर्यात् तस्मात् न्यदिकुर्यादसत्कालानियतं नियतं परः
 तत्स्यादिति प्रसक्तत्वं मन्यथा चानियंते तेति कार्यकारणयोः कालभेदां नियम्य नियामकत्वोपगमे उत्तरोत्तरेण पूर्वप
 र्वेनियमः किंनस्यादित्ये विनिगम्यत्वापत्तिः प्रचेत्तरस्यानियमे प्राचएव न तेन किञ्चन नतयोर्नैवं विनिगंता प्रवृत्तयेति अत्र
 लाचकरणे व्याघातात् संबंधिनश्चाधारत्वात् तस्यैव तदाधारत्वानुपपत्तेः न हि सुशिक्षितोपि घटवरुः स्वस्वैधेमारुह्य
 नृत्पत्तिनाप्यन्यस्यासौ संबंधः स्यैव तथानभ्युपगमात् स्वभावादेवायमीदृश इति हि स्वभाववादः सन्नपरस्परनियमनाभा

११ वाक्कथपरः संबंधीसंगच्छेत्त्यश्च किंचित्संबंधत्वमनिधीयते तत्समवायपिरवीकार्येन च समवायाधारत्वं द्रव्यादिषट्क
 स्यसंभवति न चोपाधिभवत्स्यात् संयोगसमवायासंभवात् स्वभावसंबंधस्य च निरस्तत्वात् न साविभावोपि प्रति
 षेध्यप्रतिषेध्यप्रतियोगिभावभेदाभिधानप्रसंगात् सप्तपदार्थेषु रिसमाप्तवज्जगत्परस्परविरोधेन तल्लक्षणव्यवस्था
 पनादित्यदपि नियम्याद्भिन्ननियामकं तदपि कथं ते देवनिगमयति नान्यदिति तदाधारत्वादिति चेत् ॥ ४० ॥
 कः पुनराधारार्थः यत्र स्थीयते तदिति चेत् ॥ यत्रेति तत्तस्यार्थस्यापि विवर्चनीयत्वात् ॥ इहेति प्रत्ययविषय इति चेत् ॥ ॥
 यत्रेति प्रत्ययविषयस्यानाधानत्वप्रसंगात् किंच प्रत्ययविशेषावगमो विषयविशेषाधिगमादिषयस्य विशेषावगमः
 प्रत्ययविशेषावगमादिति व्यक्तमन्योन्याश्रयः ॥ समवायीति चेत् शेषाश्रंगाभावः कुंडे बधरमित्योयव्याप्तेः ॥ गौणस्त
 त्रप्रयोग इति चेत् ॥ नैतावन्मात्रं प्रत्ययश्च भ्रान्त इत्यपि वक्तव्यामवशिष्यते भवतः ॥ ४१ ॥ इति चेत् ॥ अथ विपरीतमेव कुतो
 न स्यात् तत्रो विषाणं नास्तीति च यद्विषाणाभावाधिकरणत्वप्रतीतिर्भ्रान्ताश्रंगस्य तर्हि तत्रोधिकरणं स्यात् ॥ भा

त

वाभावयोरन्यतरनिषेधस्यान्यतरविधिपर्यवसायित्वाप्युपगमात् पतनप्रतिबंधकमधिकरणमिति चेन्न अवयविनंगुणादिकं
चप्रतितदभावात्। अव्यवहिताधः स्थितमिति चेत् न गुणाद्यपेक्षया गुणवदादेरधः स्थितत्वे प्रमाणाभावात् अविशेषेण
चावयविगुणादीनामवयवाधारप्रसंगात् उर्ध्वस्थितस्य संयोगिनः संयोगप्रतितदभावात्। सूत्रात् विद्वद्वादी च बहुलं व्य
भिचारात् यद्येकोधिकरणार्थे नोपपद्यते तस्यैव द्विजैव स्त्विति चेत् न आश्रयासिद्धिर्भेदप्रसंगात् सोपि सिद्धि
रिति चेन्न असिद्धादि विधापरिगणनस्य व्यवहारतो न्यथाभावप्रसंगात् क्वचिदाश्रयस्य समवायित्वात् क्वचिच्चाभावं सम
वायं चेत्तु प्रतितदसंभवात् एकस्य च तेषामुपसंग्राहकस्य वक्तुमशक्यत्वात् बहव एवाश्रयाः आश्रयासिद्ध्यादयो विपृथ
क्पृथगेव बहवः असिद्धभेदपरिगणनग्रंथोप्यन्यथाकारं बोद्धव्यो बाधदर्शनादिति चेन्न तथापीह कुंडे बहवः मित्यत्र कं आधा
रार्थ इति वक्तव्यं न तावत्पतनप्रतिबंधकत्वं सैव कुंडेन पतनिबंदरेतदसंभवात् नापि संयोगित्वैव परीत्यस्यापि प्रसंगात् संगि
त्वैसत्यधः स्थितत्वं तत्राधिकरणार्थ इति चेन्न तस्मिन्सत्यप्यन्यत्र चरणतलमिलितधूत्वेन प्रकृते विषयास्वीकारानुपपत्तेः॥

१२

न सार्वत्रिकोलीपटलादौ तदधिकरणप्रतीत्यनुसृत्या प्रत्युतचरणतले धूलीत्वेव प्रतीत्याज्जाधारत्वप्रतीतौ व्यभिचारत्वेन प्रकृतं
 ते पितृत्वासीकारानुपपत्तेः न सार्वत्रिको यमाधारार्थः किंतु काचित्कोनानारूपोधारत्ववद्विषये इति चेत् न भवत्तन्त्रान्यस्याधारार्थं
 त्वंतस्यत्वाधारार्थत्वं नोपपद्यते। अनाधारप्रतीतिविषयोऽपि गतत्वादित्युक्तेः। आधेयापेक्षया महत्परिमाणत्वे सतीति चेन्न
 करतलस्ति तत्तूलराश्यादौ तदसंभवात् अन्यस्य वक्तुं तत्राधारार्थस्योक्तत्वात्। अथः शब्दार्थस्य च निर्वक्तुमशक्यत्वात् पत
 नाभिमुखदिक्स्थितत्वमिति चेन्न पतनार्थस्य गमनाधिकस्याधः शब्दार्थव्यतिरेकेण निर्वक्तुमशक्यत्वात् अतएव चाष्टः शब्दार्थ
 स्य दुर्वचस्त्वमधिगम्योद्वेगवादिना गुरुणापिशिष्यखंडनमुपाचक्षणेन भगवता पराशरेणाभिहितं अधः शब्दनिगद्यं किं किंचो
 र्ध्वमभिधीयते पृथिव्यभिमुखीदिग्धः शब्दार्थ इति चेन्न उर्ध्वशब्दार्थस्यापि पृथिव्यभिमुखत्वसंभवात् यदपेक्षया पृथि
 व्यभिमुखीदिक् तदपेक्षया साध इति चेन्न यदपेक्षयेति किं यमवधीकृत्येति विवक्षितं उत यदीयाभिमुख्यव्यवस्थितेति
 आद्ये पृथिव्यूर्ध्वस्थितं पदार्थमवधीकृत्योर्ध्वदिगिति भवद्विर्यवक्ष्यते सापि पृथिव्यभिमुखी भवतीति साप्यधः स्यात्

१३

अतएवचनद्वितीयोपियस्यांदिशिक्रिययापृथिवीसंनिहिताभवतिसादिगधइतिचेन्न. कूपादौमध्यगतस्यनिर्यग्दोत्तायमानस्य
क्रियापतनंस्यात्. तद्वात्याक्रांतावतिर्यग्दिगधःस्यात्. पृथिवीमवधीकृत्यंचान्यंपदार्थमवधीकृत्योमध्यइतिदेशोव्यवहिय
तेसपृथिवीव्यतिरिक्तत्वादवध्यपेक्षयाइतिचेन्न. पृथिव्यामेवतद्व्यवहारापत्तेः. पृथिवीपदार्थंतरंचापेक्ष्यमध्यत्वस्यविवे
क्षितःस्याधःशब्दार्थप्रदर्शनमंतरेणनिर्वक्तुमशक्यत्वात्. पृथिव्यपेक्षयोर्ध्वमपरापेक्षयान्नाधस्तत्रतयोर्मध्यमित्येवंनिरु
च्यतेमध्यत्वंअन्यथातिर्यगपिप्रसंगात्. तद्यथापृथिव्यपेक्षयापूर्वमपरापेक्षयान्चपश्चिमंतयोर्मध्यमुच्यतेप्रतिपदिगवस्थित
योःपरस्परापेक्षदिक्संकरेमध्यव्यवहारात्. अथान्यःकश्चिदाधार्योस्तुप्रतीतिसिद्धत्वात्. प्रतीतिस्त्वेवमन्योपपाद्यत्वात्.
मैवंतर्ह्यनित्यंवास्यानित्यंवास्यात्नाद्यः. तदाभावेज्जाधारप्रतीत्यभावप्रसंगात्. गोत्वादेर्नित्यत्वव्यायसाम्येप्यस्यानि
त्यत्वेतेषामप्यनित्यत्वापात्तान्च. नापिद्वितीयः. तादृशमप्यनुगतमननुगतंवास्यात्. द्वितीयेनुगताधारप्रतीत्यसंभवः॥

९३ संकेतग्रहाशक्यत्वं च प्रथमे सामान्यवदाश्रयापरित्यागिवास्यात् ॥ तत्यागिवाञ्जायेयदेवतदाधारतयाप्रतीतं तत्तदाधेयं न स्यात् ॥ द्वितीयेन च यदि नियामकमन्तरेण तत्स्वाश्रयं च भजति च त्यजति च तदा नियमानुपपत्त्या सर्वदानद्वयजनत्यजनोचितप्रलय व्यवहारप्रसंगः ॥ अथ तस्याश्रयभजनत्यजनयोर्नियामस्ति तर्हि सबक्तव्यः सोऽपि कल्पयिष्यते न्यथाचारप्रतीत्यनुपपत्तेरिति चेन्न-तत्परिकल्पने यदेव भजने नियामकं स एवाधाराधीस्तत्तत्पूर्वपरिकल्पनेति-अस्त्वेवमिति चेन्न तस्यापि स्वाश्रयभजनत्यजननियामकस्यावश्यवान्वयत्वे तस्यापि चेत्वं वैयर्थ्यमिति मित्यधिकापरिकल्पने नियमानुपपत्तिरधिपरिकल्पनेन च पूर्ववैयर्थ्यप्रसंग इति तदुत्तरं व्यसनमापद्येतस्परस्परस्परस्परेण नियामकत्वमिति चेत् ॥ अन्योन्याश्रयिणावर्थावपि परस्परकषकभावव्यवस्थया सुस्थीकुरुततो दास्यामस्तवोत्तरं जात्यादयोऽपि तर्ह्येवमनुपपन्ना चेत्-नो वैयर्थ्यं कथं यदि कोऽपि शृणोति महदनिष्टमस्माकं प्रकाशितं स्यात्-किंच यतदाधारत्वं तत्ताधारमेवाधारवाञ्छेत्ये

कुसत्रविशिष्टप्रत्ययंकुर्यात्विशेषभावात् आद्येतदाधारत्वं वाच्यं-स्वरूपमेव तस्य तादृशं येन स्वयं सत्ता स्वात्मनिसत्ता
प्रत्ययकारिणी सत्तांतरमंतरेण यथा तथेदमपि विनैवाधारत्वांतरं स्वाधारप्रत्ययकारीति चेन्न म्रान्तिस्वप्रसंगात् यथा विनार
जतत्वं तत्प्रयोभ्रातिस्तिथेव स्यात् सुपपाद्यश्चायमर्थो भेदखंडनप्रस्ताव इत्युपरम्यते-विनाप्याधाराधेयभावं स्वभावसंबंधेन
नियामकत्वं भविष्यति यथा विषयविषयिभावेनार्थज्ञानयोरिति चेत् न स्वभावसंबंधस्य निरस्तत्वात् ॥ यमुदाहरसि च
विषयविषयिभावं सोपि निर्वर्त्तुं न शक्यते तथा हि कः पुनर्ज्ञानोर्ध्वं दिना विषयविषयिभावः प्रकाशस्य सततस्तदीयतामात्र
रूपः स्वभावविशेष इति चेन्न-इच्छादिविषया व्यापनात् विषयिण इति चेन्न-तत्त्वस्यैव निरूप्यमाणत्वात् किंच स्वभावः स्वा
धर्मो वा स्वात्मा वा तस्य विवक्षितः आद्ये ज्ञानत्वादिकं वा साधारणमसौ तत्तद्दृष्टज्ञानादिनियतो वा कश्चिदुच्चाद्ये सा
धारण्या-नविशेषतस्तदीयमात्ररूपत्वसंभवः द्वितीये तु प्रतिविषयव्यावृत्तज्ञानधर्मस्वीकारेव न भंगिभेदेन साकार

१४

तात्परीकारः॥ किंचनासौधर्मोपधेयांतराधीनोविषयभूतघटपटाद्यतिरिक्तोपाधीप्रतीत्यपेक्षाप्रसंगात्तन्वधशादिरेवतथाऽऽ
 संबंधात्तथापिचतथात्वेचातिप्रसंगात् नापिजातिरूपः क्वचिद्वटमात्रपटमात्रज्ञानगततयापृथग्व्यवस्थितैस्तस्यां
 घटपटविषयेकज्ञानेसहावस्थित्याजातिसंकरप्रसंगात् प्रतिविषयज्ञानभेदनियमेविशिष्टज्ञानानुपपत्तिः एवंभूतचि
 त्रजालभ्युपगमेप्रत्येकोचितव्यवहारस्यात्राभावप्रसंगात् अथजातिसंकरोपीष्यतेतथापिसएवविशेषोघटज्ञानत्वोद्य
 स्त्विति विषयासिद्धिः॥ अत्रविषयेणापिसंबंधप्रतिभात्सोपीष्यतइतिचेन्न तस्यैवसंबंधस्य विचार्यमाणत्वात् सए
 वासावित्तिचेन्न तदेक्याज्ञानार्थसाधारणविषयप्रतीत्यापत्तेः संयोगप्रतीतिवत् विषयित्वंतत्त्वार्थतुविषयत्वमन्य
 दितिचेन्न सेवहिज्ञाततास्यात् साचनिराकरिष्यते द्वितीयेचस्वात्माघटपटज्ञानव्यक्तीनामिवघटज्ञानव्यक्तीनां
 व्यावृत्तइतित्तद्विषयभावगोचरानुगताकारबुधिव्यवहारभगप्रसंगः॥ किंचतदीयताज्ञानस्यस्वभावइति

१४

वचनं विचारमर्हति न हि तत्तावद्विषयपरामर्शः संबंधितादुच्छ्रयस्त्यस्यार्थः । तदेतदन्योन्यविशिष्टासु भयज्ञानस्यास्वाभाव
इति श्रुवाणेनाविषयो विज्ञानस्यास्वाभाव इत्युक्तं ॥ भवतीति साधु विज्ञानवादिनिराकरणाप्रकारेणोपसंहरणमाकारिसंभंधमा
त्रज्ञानस्यास्वाभावो न तु विषयइत्याशयादिति चेन्न । विशेषात्तु यादने संभंधमात्रमिदं सर्वस्यैव स्यात् । अयं तोयनताव
न्नकस्य चित् संभंधरूपतात्यागप्रसंगात् । तेन नियामकेन नियतस्य तादात्म्यापत्तेरुक्तत्वात् । नियामको संभवाच्च । का
रणं नियामकमिति चेत् । तेन नियामकेन किं भवति । तदीयत्वं तस्य संभंधस्येति चेत् । तदेव तदीयत्वं ज्ञानस्वभावभूतसंभंध
स्वरूपप्रविष्टमुत बहिर्भूतधर्मांतरं । यदि प्रथमः तच्छब्दार्थोपि तर्हि स्वरूपप्रविष्ट इति विषयज्ञानयोः स एवाभेदप्रसंगः
द्वितीयेव तस्य धर्मांतरस्य विषयेण भेदः । तच्छब्दार्थस्य विषयस्य विशेषणस्य तदीयशब्दार्थे विशिष्टरूपे प्रविष्टस्य स्वीकृत
धर्मांतरस्वभावतया निरुक्तत्वात् । अस्त्वसौ धर्मो विषयाभिन्न एवेति चेत् । तथापि किमसौ स्वीकृतेन स्वभावसंबंधो

१५

नवा. नचैतद्विज्ञानं न कस्यचित्संबंधि स्यात्. संबंधश्चेतत्किं तसंबंधादरेण आहोस्ति त्वभावसंबंधे नैवासौ ज्ञात्मकसंबंधसंबंधीयः. आद्ये तत्राप्येवं प्रसंगे यस्याभयेन स्वभावसंबंधः स्वीकृतः सातदवस्थे वा न वस्तु. द्वितीयश्चेत्ज्ञानात्मकसंबंधसंबंधीय इत्यत्र विशिष्टस्वरूपे ज्ञानमपि विशेषणं प्रविष्टमिति पूर्वोक्तज्ञानेनाधुनोक्तन्यायेन च ज्ञानस्यैकस्यैव द्वयमपि स्वात्मेति वाङ्. गिभेदमात्रेण ज्ञानगोचरयोरभेदस्वीकार इति. एतेनान्यत्रापि स्वभावसंबंधः प्रत्याख्यात इति ज्ञानीयफलोधारत्वं विषयत्वं तद्वत्त्वं च विषयत्वमित्यपि दुष्टं तथा हि ज्ञानीयफलं ज्ञाततता वा व्यवहारो वा स्यात्. आद्येति तानागतधीप्रमाद्यर्थव्याप्तिः न च तत्रैव फलजनने किं नियामकम्. मिति प्रयोजकमनुगतं शक्ये निर्वचनं तथात्वे वा तदेव विषयत्वमस्तु. व्यवहारश्च यदिकराकर्षणादिः स न सार्वत्रिकः. नांतरीयकश्चातिव्यापकः. यदीच्छादिस्तदाधारत्वमात्मन इति घटाद्यव्याप्तिः. तद्विषयत्वं च तद्विषयत्वमेवापेक्षते. यश्चोपेक्षानामव्यवहारपेक्षानुमनुते तन्मते कथं नोपेक्षामुपेक्षते हानादिव्यवहारज्ञानानामेव कथं न निर्विषयत्वं प्रसज्यते. अथ सर्वत्र हानादिव्यवहारोपगमस्तदा व्यवहारज्ञानयोरप्यनुपरम एव स्यात्. एतेन तत्संधत्वं यदुच्यते यत्प्रतिबद्धव्यवहारा

१५

नुकूलस्वभावं यद्विज्ञानं तत्तस्य विषयः तद्वित्वं च विषयित्वमिति तदपि प्रागुक्तं नानातिवर्तते. अथोच्यते य एवार्थो यस्यां संविदि
भासते न द्वेधाः स पृथङ्. तिवेद्यलक्षणमित्यादि. तदपि न विद्मः यस्यां संविदीति किं संवदधिकरणं अथ विषयः अथ संबंधिमात्रं. ना
द्यः घटादेस्तदधिकरणत्वानुपगमेनाव्यापनात्. यथा तथा निर्वचनीयत्वे ज्ञानत्वाच्च तिव्याप्तेश्च द्वितीयश्चानिस्तदितः कथं निरूप
कस्यात्. वैपरीत्यपातान्. तृतीयाश्चानिव्यापकः. कारणदेरपि तत्संबंधित्वात्. ज्ञानांतरेण च भासमानत्वात्. तथैव संविदाभो
समानत्वात्. दिति चेन्न भासमानत्वेव निरूप्यमाणत्वात्. तन्निरूप्यत्वात् इत्यस्य यस्यां संविदि प्रकाशमानाया यत्प्रकाशत एवेति चेन्न.
प्रकाशमानताया एव निरूप्यमाणत्वात्. सामान्यतो विषयत्वे सिद्धे विषयतो विषयत्वाभिधानमिदमिति चेत् न सर्वथा विशेषानुपपत्ति
द्वारा सामान्यानुपपत्तौ तद्विषयप्रमात्तस्यापि संदिग्धत्वात्. ज्ञानाकारार्पणक्षमो हेतुरेव विषय इति चेन्न. आकार एव केनर्पित इ
ति विनिमंत्तुमशक्यत्वात्. न ह्यकारस्ततो विज्ञानस्वरूपादन्यः. तत्र च तयोत्पन्नानि कारणानि प्रत्येकमेव समर्थानीति कथं तेषु वि
शेषविनिगमयिष्यसि यद्यपि सकलसमर्थहेतुनुविधानमस्ति तथापि स्फुटं तावद्दृष्ट्यानुविधानमिति तदेव तदाप्रयोजकमिष्य

१६ तद्विचित्रं समस्तकारणानुविधानवद्वयानुविधानस्य प्रमाणिकत्वाविशेषेण किं स्फुरत्वा स्फुरत्वाभ्यां स्यात् स्फुरानुविधानमादौ ये
वविषयनिरुक्तिं कर्म इति चेत् न सर्वहेतुानुविधानस्य न्यायतः स्फुरत्वात् दृश्यमानमनुविधानं यत्स्थितिचेन्न दत्तौ तत्त्वात् दृश्यमान
तेव च विषयतामनिरुच्य शक्योपदर्शनाज्ञानकर्मत्वमित्यपि न ज्ञानेन कर्मणः संबंधस्य निर्वक्तुमशक्यत्वात् तन्निरुक्तभंगश्च
राभिसंधौ ज्ञाततावदेदृष्टव्यः विना संबंधांतरं यद्विशेषणं ज्ञानं स विषयः तेन विना संबंधांतरं ज्ञानविशेष्यविषयः विशेष्यचेदयद्विशि
ष्टनामकं तत्त्वांतरं यद्वत्तं धर्मं गृह्णातीति तत्रोच्यते तद्वत्तं धर्मं गृह्णातीत्येतावन्मात्रमेव वा विवक्षितं गृह्णात्येवेति वा आद्येदस्यापि
विशेष्यत्वापातः तद्वत्तस्यापि सत्त्वोदे धर्मस्य ग्रहणात् नापरः भवति दिव्यभिचारिणो धूमस्य विच्छिन्नमूलत्वादिविशेषणं न तथात
द्विशिष्टं च तत्त्वांतरं न च विशेष्यस्य धर्मव्यभिचारितां विशिष्टं गृह्णाति अथोर्ध्वविरतगतिविशिष्टस्याविच्छिन्नमूलत्वाविशेषणं
न च तथा भूतस्य व्यभिचारिता धर्म इत्युच्यते मैवं प्रथमं विशिष्टः किव्यभिचारी नवाजाये स एव दोषः द्वितीये विशेषणांतरां
तर्भावे वैयर्थ्यं प्रथमविशिष्टे एव च तदोषः - वसरः अथ य धर्मविशिष्टस्य तद्विशेषणं तद्धर्मं गृह्णाति न सर्वेन

चव्यभिचारीता विशिष्टस्य तानि विशेषणानीति चेत् तत्किं न धूममानं व्यभिचारित्तत्तश्च व्यभिचारारितिरिति विशिष्टस्यैव तानि तथा-
भवतु व्यभिचारिता विशेषणं परंतु न सा विशेष्यकोटिरिति चेन्न अद्यापि विशेष्यज्ञानात् किंच न द्विशेषः ... न मिति तत्संबंधि-
मानं वा विशेषणतया वा संबंधि आद्येति प्रसंगः द्वितीये तु तथैवान्योन्याश्रयादि किंच विशेष्यत्वलक्षणेऽपि तद्वत्तौ धर्मसंगृह्णाति-
नशा आद्येति व्याप्तिः द्वितीये गृह्णात्येवेति नियमासिद्धिः किंच मत्समवायो ज्ञानस्येत्यत्र भवति मत्समवायस्य ज्ञानं विशेषणं संब-
धमंतरेणेव न च विषयः न च गुणगुण्यादिविशेषणविशेष्यभावेयः संबंधांतरमंतरेण लक्ष्यप्राग्भवच्छेद्यतां नीतः स एवायं स-
मवाय इति कथं न बच्छेद्यतां पतिपत्त्येत्यतो न तस्यैव विशेषणविशेष्यभावादेतरत्वा सिद्धिरिति तस्मात्संबंधमंतरेण ज्ञानं विशेष-
णं यस्यैत्युक्तं तत्र ज्ञानं संबधमनपेक्ष्य स्वभावत एव यथार्थस्य विशेषणं तथा समवायस्यापीति न कश्चिद्विशेष इति साधुक्तं
मत्समवायो ज्ञानस्येत्यत्र ज्ञानविशेषयता समवायस्यादिति ज्ञानाभावेऽप्रसंगात् न च तत्र स एव समवायः संबंधः अत्रापि
विशेषणविशेष्यभावस्यैव संबंधत्वात् नासौ संबंधितो न्यस्तादृशश्च व्यवच्छिद्यत इति चेन्न समवायेऽपि नुल्यत्वात् संयोग

१७ समवायोव्यवच्छिद्येतेदृतिचेन्नज्ञानाभावेतथापिप्रसंगात् नतत्रज्ञानंविशेषणंकिंतूपलक्षणमितिचेन्न अतीतानागतयोरविषय
 त्वापत्तेः॥ भावेचिंत्येयमितिचेन्नअभावरस्याविषयत्वापातात् ज्ञानादन्यज्ज्ञानीयंचयकारणादितत्रापिप्रसंगादितिकिंविस्त
 रेण नचज्ञानाकारतायागोचरस्यनास्त्येवज्ञानगोचरयोर्भेदः प्रतीतिविरोधात् भेदमनिच्छतावप्रतिपेक्षमप्यशक्यतइति॥ ॥
 वक्तव्यस्तर्हि कोसौ भेदो नाम सहिस्वरूपवास्यात् इतरेतराभावोवाधर्मोतरं वा नायः भिन्नेभिन्न भ्रमानुत्पत्तिप्रसंगात् भ्रात्या
 पिधर्मिस्वरूपावगाहनात् अन्यथाकस्याभेदसांभ्रातिरुल्लिखेत् ननु निःसंबंधव्यवस्थिते तदाह प्रभृत्तोनानाधारोन्यएवावय
 वारोप्यतेयेषु चारोप्यतेते भेदेनैव भ्रातिकित्वनारब्धावयविषुतेधारब्धावयवितयाविभ्रस्यते भवेतेषामनुदाहरणीकृतत्वा
 त्वात् अतस्मिन्सएवायमितिप्रत्यभिज्ञासाध्यर्थानां दृष्टांतत्वेनेष्टत्वात् तत्रापिधर्मोप्याभ्युपगमेतदात्म्याभावस्यसंसर्गा
 भावप्रवेष्टावृत्तेः नचैवमप्येष्टव्यं तथापिस्वरूपभेदग्रहेतत्राभेदस्य धर्मस्याप्यशक्यारोपत्वात् नापिद्वितीयः प्रतीतावन्योन्या
 श्रयप्रसंगात् प्रतियोगिस्वरूपत्वेनाप्रतीतावधिकरणप्रतीतिरधिकरणस्वरूपत्वेनाप्रतीतो प्रतियोगिस्मृतिश्चतद्गुणकार

णमतः केतराश्रयइति चेन्मैवं. एवं ह सति कुम्भः परो न भवतीत्यत्र तथैव तस्याभावावस्य प्रतियोगितया परो निषिध्यते तथा कुम्भो पीति
सोपि कुम्भात्मतया निषिद्धः प्रसज्यते. वस्तुतो न्योन्याभावस्य कुम्भप्रतियोगिकत्वेऽपि कुम्भस्यापठत्वनिरूपणकाले कुम्भस्य प्रतियो
गितानां पेक्ष्यते किं त्वाश्रयते वेति कुम्भाप्रतिक्षेपः पठस्य प्रतियोगिते वा पेक्ष्यते न त्वाश्रयते वेति कुम्भवत्पठस्यापि न संग्रहापत्तिः. य
दप्यन्योन्याभावस्योभयप्रतियोगिकतापित्वाप्यन्याकुम्भाश्रयिताञ्जन्याचपठश्रयिताञ्जन्याकुम्भप्रतियोगिकतान्याचपठप्र
तियोगिकतातेनान्योन्याभावस्योभयप्रतियोगिकत्वे चोभयाश्रितत्वेन नोभयोरपि संग्रहप्रतिक्षेपविरोधापत्तिः नापि च प्रतियो
गित्वस्यानुयोगिनो भेदोपजीवने न्योन्याश्रयो नुपजीवने च स्वस्मादपि भेदग्रहापत्तिः प्रसज्यते यतः स्मर्यमाणस्य प्रतियोगि
तानुभूयमानस्य चाश्रयतेत्येतावन्मात्र एवोक्ते स्वस्मादपि भेदग्रहनापत्तिः न चैवं स एवायमित्यत्रापि भेदग्रहप्रसंगः वास्तव
तत्सत्त्वात् सत्त्वाभ्यां विशेषादिति. मैवं. तथा हि किमधिकरणप्रतीतिरधिकरणतया प्रतीतिरुत वस्तुगत्याधिकरणस्य स्वरू
पेण विवक्षितात्वाच्च किमियाधिकरणतया घटादिप्रतीतिस्तस्य कारणस्यात्मतावदन्योन्याभावाधिकरणतया दंडाप्रतीतिः.

१८ दंडाधिकरणताया इव तदप्रतीतौ तदधिकरणतायाः प्रत्येतुं पूर्वमज्ञाक्यत्वात्. विशिष्टप्रतीत्या विशेषणस्या वर्योलेख्यत्वात्. विशिष्टस्य विशेषणघटितमूर्तित्वात्. नापियस्य कस्यचिदधिकरणतया प्रतीतिस्तत्कारणं यत्र भिन्ने भेदभ्रमस्तत्र धर्मिणः सत्त्वाद्याधारतया प्रतीतावपि तदनुत्पत्तेः. न तन्मात्रात् तदुत्पत्तिरपि तु प्रतियोगिस्मृतिसहितात्. सान्न तदानाभस्तीति तदनुत्पत्तिरिति चेन्न. प्रतियोगिस्मृतिरपि किं प्रतियोगितया स्मृतिरुत वस्तुगत्या प्रतियोगिनः रूपेणेति विकल्प्यत्वात्. आद्ये किमन्योन्याभावप्रतियोगितया कस्यचित् प्रतियोगितया वा. नाद्योन्योन्याभावप्रतीतौ तदनुत्पत्तेः पूर्ववत्. नापि द्वितीयः. तस्य वस्तुगत्या भिन्नस्या भिन्नतया भ्रमविषयीकृतस्य स्वदेशेतरदेशादावसत्वेन प्रतीयमानत्वे स्वाभावप्रतियोगितया प्रतीतावन्योन्याभावप्रतीत्यनुत्पत्तेः प्रतियोग्यतु भूतिः सामस्मृतिचेन्न. स्मृतित्वस्याप्रयोजकत्वात्. अन्यथानुभूयमानयोरन्योन्याभावाप्रतीतिप्रसंगात्. अत्रांतरास्मृतिकल्पनेयानान्योन्यात्माना विभावत्यनुभावाद्वाधितया प्रयोजकत्वेऽपि वा स्मृतित्वस्य योसौ तत्र नासीत् सोममिति स्मर्यमाणा भावप्रतियोगित्वेऽपि वस्तुगत्या भिन्नस्या भिन्नतया भ्रमेणादिरव्यमानस्यान्यो

न्याभावप्रतीत्यनुदयात्-देषाभावोपि हेतुः सम्भवेदाहरणे नास्तीति चेन्न-पूर्वदृष्टे स्मृतिमता ततो वस्तुगत्या न्येस्यैवानंतरदृष्टस्य
पूर्वदृष्टाद्विन्नमभिनवेति न निरूपितस्यापि संभवेन तत्रेतराभावबुद्ध्यापत्तेः। बुध्यत एवेति चेन्न-पश्चान्तत्रसंज्ञायस्य दर्शना
त्विशेषधीरपि हेतुरिति चेन्न-विशेषत्वस्यान्योन्याभावनिरूपणं विना दुर्निरूपत्वात्-एतेन वस्तुगत्या प्रतियोगिनेः रूपेण स्मृ
तिः सहकारिणीत्यपि व्युदस्तवस्तुगत्याधिकरणस्य स्वरूपेण प्रतीतिरित्यपि भिन्नस्याभिन्नतया वृक्षादेः प्रतीयमानस्यान्योन्याभा
ववन्तयाग्रहणप्रसंगात्-नापि तृतीयः अभावस्य निर्धर्मकतापक्षे तस्य विश्वाभिन्नत्वप्रसक्तौ विश्वस्याप्यभावरूपत्वेन निर्ध
र्मकतया धर्मलक्षणान्योन्यभेदविशिष्टा एकरूप्यापत्तेः। अभावे धर्माभावात्स्वरूपमेव भेद इति चेन्न-यो सो भेदस्तेस्य स्वात्मा
स किं कस्मादपि भेद उत निष्प्रतियोगिक एव न ताव निःप्रतियोगिक एव प्रमाणाभावेनासत्त्वप्रसंगात्-यो सो भेदव्यवहारोस्ति
स कस्मादपि न तु नीलव्यवहारवन्निःप्रतियोगिकः स च निःप्रतियोगिकत्वान्नोपपद्यते-निष्प्रतियोगिकोऽपि वायद्ययं स प्रति
योगिक व्यवहारं करोति प्रतियोगिनीयमोनस्यादिति स्वस्मादपि भेदव्यवहारं कुर्यात्-स्वस्मात्कथं भेदः संभवतीति चेत्-तर्हि

१९

म

भिन्नाद्भेदो न त्वेवमनवस्थास्यात् नपिप्रथमः वक्तव्यं हितव्यस्मादसौ भेदः नानावत्सर्वस्मात् स्वात्मनोपि भेदप्रसंगात्
 नापि घटादेः घटादिनासहतस्योबध्यवधिमद्भावो योसौ स ह्यर्थो तत्र वा स्यात् स्वरूपमेव वा स्याद्येतस्यापि भेदावधित्वेन
 तत्राप्येवमेवानुयोगिययेत देवोत्तरमनवस्थास्यात् अथ तत्र स्वरूपमेव तर्हि प्रथमस्य तथाभावे प्रद्वेषः किं निबन्धन इति प्रथम
 त एव स्वरूपं वाच्यं तदपि न तथा हि यद्विघटादिभिः सार्धं बध्यवधिमद्भावः संबंधस्य स्वरूपं प्रतियोगिना सार्धं तर्हि भावरूपस्या
 स्य निषेध्य निषेधभावलक्षणः संबंधस्वरूपं स्यात् स्वरूपस्यैकत्वात् अन्योऽसंबंधयोर्भिन्नत्वात् न हि यदेव प्रतियोगिनः कारादि स
 न न त्वं तदेव न निषेधत्वा मति संभवति ततो व्यतिरिक्तस्या निषेध्यत्वा धारणा न निषेध्य निषेधभावस्य नियतवत्त्वे
 क्षत्वा दिति एवं कार्यकारणभावादौ स्वभावसंबन्धांतरेपि वाच्यं उहनीय आन्यत्रापि स्वरूपभेदो दोष एषः किंच धर्मात्
 रं भेद इति ब्रुवतः को भिसंधिः किं घटत्वादय एव भेदः उत भेदो नामान्यत्वेकः कश्चिद्धर्मः आद्ये घटत्वादीनास प्रति
 योगिकत्वं प्रसंगभेदस्य प्रतियोगिकत्वात् न च घटत्वादयस्तथापराद्य न पेक्ष्यते सां प्रतीतेः यदापरापेक्षया १९

प्रतीयते तदा भेदव्यवहारं कुर्वतीति चेन्न प्रतीतौ कस्य पराद्यपेक्षेति वाच्यं किं घटत्वादेरुत तद्धर्मस्य कश्चित् आद्ये यद्यपेक्षामं
 तरेण घटत्वप्रतीत्यनुत्पत्तिप्रसक्तेः न हि यदन्तरेण यदुत्पद्यते तत्कारणं नाम वन्त्सं विवावांतरजातिभेदे कारणभेदस्य चरित्वा
 यश्कर्तुमत्राक्यत्वात् साक्षात्कारित्वादिना सरूपरापरभावोत्पत्तेः जात्योः परापरत्वसंकरमिच्छतामपि मते पंचम्यावधिभा
 वः प्रतिपाद्यमानः केन समनित्यात् घटत्वस्यावधिघटितत्वे तथैव परप्रतीत्यापत्तेः तद्धर्मस्य तथात्वं मिति चेन्न तथा हि न द्वि
 तीयः स एव सापेक्षप्रतिपत्तिर्भेदो ननु घटत्वादिः घटत्वादेश्वसभेदः स्यात्तद्धर्मत्वात् घटादेस्तु भेदपर्यनुयागे तदभिधान
 मसंगतं कथंच भिन्नैरनुगतभेदव्यवहारः स्यात्तथापि तथासति वा किं न तैरेव सदा दिव्यवहारोपि स्यात् नापि द्वितीयः
 अनभ्युपगमात् सप्तपदार्थ्यामनंतभावप्रसंगात् स्वत्मनिष्ठत्यवृत्तिभ्यामनुपपत्तेश्च ईदृशां चोपाध्यालीढवैचित्र्याणां
 जात्यासमर्थने सर्वोपाधुपधानां जालैव समर्थनस्यात् ननु घटत्वादय एव भेदो घटत्वदिज्ञानाविशेषे पितृप्रतियोगिज्ञान
 सहकारीवशाद्विचित्रव्यवहारोपपत्तिरिति चेन्न व्यवहारसत्यत्वार्थवास्तवार्थगत विशेषस्यावश्यस्वीकर्तव्यत्वे तत्रैव

२०

र्थनुयोगानुदत्तेः अनंतभेदपरंपराभ्युपगमे च तत्कर्मज्ञेयतायां प्रतीत्यपर्यवसानात् तद्युगपज्ज्ञेयतायामनंतस्तद्वत्तया कस्य
 चिदन्यभेदस्यान्यदीयतया पिग्रहसंभवादिना सर्वत्र प्रामाण्यानां श्वासात् सर्वप्रतीतिनियमानंगीकारे चाप्रतीतसत्त्वे प्रमाणाभा
 वात् जिज्ञासायां तस्य तस्यापि ज्ञेयत्वेन तद्बुद्धीनां भेदबुद्धित्वात् तदर्थे धनुगतत्वस्यानुपपत्त्या तेष्वेकजात्याद्यभ्युपगमे तद्भेदेऽपि
 तदंगीकारे परस्पराश्रयाश्रयिभावप्रसंगात् एवं सत्ताक्षेणामानंत्यस्वीकारे द्रष्टव्यं। किंच घटत्वादेर्भेदत्वेऽपि भूतपटत्वादि सापे
 क्षप्रतिपत्तिकतया घटत्ववत्पटत्वस्यापि भेदरूपस्य भेदाविधिप्रतिपत्ति सापेक्षतया वधेऽप्यघटत्वादितेन घटत्वादिप्रतीत्यपेक्षाया
 मन्योन्योश्रयप्रसंगः। भेदरूपत्वे घटत्वादेरवधिप्रतीत्यपेक्षानुस्वरूपमात्रप्रतिपत्तौ स्वरूपमात्रेण चावधित्वं तत्कृत एवमिति चे
 त् न भेदरूपतायदितस्य स्वात्मेव तदास्वरूपमात्रप्रतिपत्तौ तदपेक्षेति शून्यं वचनं। अथ धर्मोत्तरं तदास एव भेदोक्तं कृतं घटत्वादे
 स्तद्वत्तया भेदरूपतेति प्रक्रियाकल्पनया अस्तस एव धर्मोत्तरं भेद इति चेन्नेदं दृष्टत्वात् अथापि स्वरूपादित्रयमिदं भेद इति क
 थं संगच्छते तच्च वद्वारस्यैकाकारस्य नाना निमित्तत्वे गोत्वाद्यनुगताकारप्रतीतेरपि कथमेक निमित्त सिद्धौ प्रमाणत्वव्यभि

२०

चारात्सामान्यविशेषैरेवपरसामान्यबुद्धि व्यवहारोपपन्नोतत्कस्मिन्नास्त्युपपत्तेः किंचभेदेभेदांतरमस्तिनवाभाधेनवस्थाद्विती
येतदभावएवस्यात्तु धर्मिण्येवतत्प्रवेशात्। भेदस्वभावत्वात्स्वात्मन्यपिस्वयमेवतद्वावहारं करोतिसतेवसद्वावहारमिति चेन्न। यदिस्व
स्मादिभिन्नत्वेस्वभेदइति स्वस्मादित्यभिधेयाविधेयभावस्वरूपः स्वयंभेदोऽयस्माच्चस्वस्यनदास्यभेदस्य स्वात्मप्रतियोगित्वेनवाश्रयत्वेन
वांगीकारेस्वस्मादपिस्वयमिन्नः। किंवांगीक्रियतेविरोधाभावात्स्वीक्रियेतप्येत्वंयादितथाप्रतीतिर्यवहारोवास्यादिति चेन्न।
अस्त्यपिशब्दाभावेनादेस्तथाप्रतीतिर्यवहारश्च-सत्योप्रतीतिव्यवहारोस्वीकारकारणंनचतोस्मात्मनएवस्मस्माद्धृदविषयौस्तइ
तिचेन्नस्वात्मास्वत्वेवाधिकरणमवधिश्चैत्यपिनसत्याप्रतीतिःसंभवतीतिःसंभवतिनवाव्यवहारस्तत्कथमित्यमंगीकुरुषे
नवयंस्वात्मास्वाधिकरणंस्वावधिर्वेत्यभ्युपगच्छामः। किंतुधर्मांतरेतत्प्रतियोगिकेतदाधारेवास्वीकृतेयोबुद्धिव्यवहारावुप
पद्यतेतावनवस्थाभयाद्धर्मांतरमंतैरेणवत्त्वभावाद्देहःकरोतीतिब्रूमइतिचेत्तदर्थन्यत्रयादृशीप्रतीतिर्धर्मांतरविषयात्ता
दृश्येवान्नविनाधर्मांतरमुत्पद्यतइतिभ्रंतास्यादयस्यवत्त्वभावस्यबलेनैदृशीसाजायतेसदोषस्यादयथासत्यस्मृतेरजतप्रतीति

रजतत्वात्पन्नान्यत्ररजतत्वंविनाजायमानोभ्रांताभवतिवस्यचसामर्थ्यात्सामानादृशीजायतेसदोषइत्युच्यते० तत्ररजतत्वंनास्त्यत्रतुधर्मिरूपापिभेदएवसन्नवलंबनमितिचेतमेवंभिन्नप्रतीतिर्बिंशष्टविषयाभेदतदाश्रयरूपोभयवस्तुविषयान्यत्रयादृशीसत्यांगीकृतानतोमात्रयाप्यन्यनार्थाद्दृजायमानायायदिद्वयंविषयानांगीकुरुषेत्रात्रैणापिभ्रांतत्वंतदाडुर्बीरंअथांगीकुरुषेनवक्ष्याप्रसंगःअथदुभयविषयव्यतिरेकेणैवान्नसासत्या० अन्यत्रतर्हितीन्यादृशविषयामिथ्यास्यादित्यलंपल्लवेन्यत्तुसत्तेवेत्यक्तंतत्कटकगवोदाहरणमनुहरणमनुहरतिन्यःतःसत्ताप्यमुनादूषणेनास्माभिःखंडानीयायत्तुनरभिधीयतेकिमेतेनभेदखंडनवादिभिरभिहितंभवतिकिभेदज्ञानमेवनास्तिसदपिवानित्यंअनित्यमपिवानिर्हेतुकंसेहेतुकमपिवानिर्विषयंसविषयमपिवावाध्यमानविषयं० तत्रप्रथमः॥ सर्वतोविरुद्धत्वादनुत्तरःद्वितीयःसूक्ष्मावस्थानुरोधादुपेक्षणीयःतृतीयोविरोद्धेयःचतुर्थस्तुभेदोद्देशादेवत्याख्यःपंचमस्तुचिंत्यतेकिमेतन्नन्यतमोअस्यविषयः॥ तदन्योवा० द्वितीयेकिमेताभिर्ध्याधिकरणानुपापत्तिभिस्तस्यबाध्यतेएवंहित्वोपराधेव्यक्तभयमांडव्यनिग्रहस्यात्आथान्यतमात्मा० तत्रापियदिधर्मोत्तरमेवेतिनितत्वंतदानवस्थाभ्यामियातदधिकप्रवाहस्त्यज्यतानस्यकुतःस्यागःनष्टन

वस्थाप्रतिभासमानमर्थनिर्वर्तयति किमुप्रवाहं परिहारयति गंधे गंधांतरवत् अथेतरोत्तराभावमेव भेदज्ञानमालंबते तत्रापिकात्माश्रयः तेन
 हि भेदज्ञानमेव न स्यात् अस्ति च तत्तत्तदोहत्वं तस्मिन् अपि न तु स्वात्मनि स्वयं हेतुस्वयमेव निर्वर्तते अविद्यावशादिति चेत् किंचातो न
 स्य विद्येत्येवात्राश्रयनिवृत्तिस्तथापि घटादयौपिकुलापि निरपेक्षास्वयमेव भवेयुः अथात्माश्रयत्वदोषोपहततथानतत्तस्यैव का
 रणं यतो यत्कुतश्चित्तस्य जन्म तन्मदुर्निरूपमतो विद्येत्युच्यते इति विचारार्थः नास्ति तर्हि विवादेन च तदपि दुर्निरूपप्रतियोगिरूप
 रूपत्वेनाप्रतीतावधिकरणस्वभावत्वेन प्रतीतिरधिकरणस्वभावत्वेनास्मृतौ प्रतियोगिस्मृतिश्चेत्तरोत्तराभावग्रहकारणमिति निरू
 पणात् अथ स्वरूपमेव भेदप्रतिभासस्य विषय इति तत्त्वं तथापि सहप्रयोगवानुपपन्नः परिहायतां भेदेन तु किमपराद्धं सोपि
 दृश्यत इति चेत् तस्यैवैभिन्निकृत्तस्यान्तस्वरूपतः न हि घटमानये घटमवलोकयेत्यादौ भेदपदमपि प्रक्षावानुपादत्ते व्याख्या
 यांतु मूळप्रबोधार्थं घटः कुं भद्रतिबत्सहरप्रयोगेपिन दोषः तथापि कः परमार्थः यथायथं त्रयमपि च दृश्य हि घटाद्यात्माना
 प्रतीतिः अपरात्मनान्प्रतीतिस्ततो विशिष्टप्रतीतिश्चेत्यनुभवसिद्धं तत्राभावस्य प्रथममात्रमभावांतरधर्मांतराभावात्

२२. सामान्यादिषु द्वयं धर्मोतराभावात् द्रव्यादिषु त्रिषु त्रयं त्रयस्यापि तत्र संभवात् भवति हि पटो न घटस्तं तु मयश्चेति गंधोयं न रूपं स्तरभि
 श्चेति गतिरित्येनात्सेपणं नियञ्जेति लक्षणं स्वरूपभेदस्य नाद्रव्येणाप्रतीतो प्रतीतिः इतरेतराभावस्य त्वबाधितः समानाधिकरणो निषेधप्रत्य
 यः वैधर्म्यस्य तु विरोधः स चेकधर्म्यसमावेश इत्येषादि गिति अत्रौच्यते तथा हि यन्नावत्पृष्ठं किमेते द्वयतमात्मा विषयस्तदन्येवेति तन्निर्वचन
 वादिनिर्गोभेदनास्मात्प्रतिभासमानेयं भेदः स्वरूपादिपक्षात् भावानंतर्भावाभ्यां वा सदसत्ताभ्यां वा न्येनापि बाधेर्भेदयेन येन निरूप्यमानेन
 येन विरेके च बाध्यतामेतितेन सर्वेणानिर्वचनीय इति ब्रूमः एतच्च न केवलं भेदस्यापि तर्हि जगत् एवानिर्वचनीयवादश्चायं यथा तथो दिक्षं प्राकृ
 यदप्युक्तमन्यतमेत्यादि गंधे गंधांतरवदित्वं तदपि न सोधुयया युक्त्ये करवीकारस्तथैव युक्त्या प्रवाहस्वीकारस्य उच्यते तत्तत्रयदि प्रवाद
 स्वीकारे तस्यास्य साधकत्वं स्वीक्रियते एकस्वीकारेऽपि स्यात् अविशिष्टलक्षणत्वात् अतएव प्रतिभासमानत्वादेकस्वीकार इत्येकं एकप्र
 तिभासिकाया युक्तेः सर्वसाधारण्यात् न हि प्रत्यक्षादेरेव जायमानः एति भासः प्रमाणं नानुमानादेरित्यत्र युक्तिरप्युपगमो वान्वानवस्था
 प्रसंजिका युक्तिरनुमानादेरन्यानामनर्कस्यापि व्याप्तिमूलत्वं सर्वानुमानाच्छायामापद्यद्वेषणमपि प्रवर्तत इति भवत एव व्युत्पादनं

मेव

२३

लुपेक्षितं यदपि तथापि कइत्यादिति र्थेऽत्रैक्यं तदपि गते वर्तिगो धामांस विभजनमनुहरति पक्षान्नयस्याप्युक्तयुक्त्या छादितस्य दर्शयितुमशक्यत्वात् तद्विभागव्यवस्थितेन वसरनिरस्तत्वात् न्यत्र स्वस्वरूपभेदस्य लक्षणयुक्तं तादृशेणाप्रतीतोऽप्रतीतिरिति न दृश्यं यदेकमेव वस्तु भ्रान्त्या भिन्नमिति प्रतीयते तत्र तादृशेणैकरूपतया प्रतीतिर्नोस्ति अस्ति च प्रतीतिर्नैव स्वस्वरूपभेद इत्यतिव्याप्तिः तादृशेणैकस्य धर्मोत्तररूपभेदासंकीर्णोदाहरणार्थत्वात् प्रतीतिरभ्रान्ता विवक्षितेति चेन्न स्वस्वरूपप्रतीतेस्तत्राप्यभ्रान्तत्वात् यच्च स्वस्वरूपमात्रेण प्रतीयते न तादृशेणैकरूपेण न च नानात्मतया वस्तुगत्योचैकमेव तत् तत्रापि स्वरूपलक्षणो भेदस्यात् नास्त्येवमुदाहरणतोऽप्यातादृश्यामेकस्यावयवे प्रतीतेरिति चेन्न प्रतीतिकलहानवकाशात् भवति दृढहियत्त्वोदष्टं यत्किमेकमेकं वेत्यनुयुक्तो नाय विशेषमयात्रा किं तो जिज्ञासितो वा स्वस्वरूपमात्रं प्रतीत्याहमुदासीनो भूवमित्यभिधत्त इति ननु तदपि स्वरूपभेद एव कस्मादपि तत्कथमुक्तदोषावसर इति मेव एवं हि तादृशेणाप्रतीताविति व्यर्थं स्यात् प्रतीतिमात्रं लक्षणवक्तव्यं यत्तत्कस्मादप्यवयवे भिन्नमिति एकस्यैव स्वस्माद्भेद निराकरणा र्थमपि तादृशेणाप्रतीताविव्युक्तं तत्र श्रुतिमिति तादृश्यमन्यरूपत्वं विवक्षितमिति चेत् न तदाहितदानुपास्तपरा मर्शवदन्यत्वं

२३

स्वरूपभेदत्वेऽत्माश्रयः सर्वस्वरूपाणां लक्ष्यत्वात् अतोऽन्याभावत्वेऽन्योन्याश्रयः वैधर्म्ये च क्रमः यदपीतरेतराभावस्यालक्षणमबा-
 धितः समानाधिकरणो यो निषेधप्रत्यय इति तदप्यशोभनं समानाधिकरण इत्यादिका भाषा कथं कथमपि तात्पर्यगविषयेऽपि समाधानाधि-
 करणो यो निषेधस्तत्प्रत्ययविषयोऽन्योन्याभाव इति पर्यवसाने समानाधिकरण इति किंतु त्याश्रयः उतैकाश्रयः उत तादात्म्यप्रतियोगिकः
 उत अधिकरणभूतपदार्थवाचिना विरोधविशेषणविशेष्यभावव्यवस्थितपदाभिधेयः उतान्यदेव तत्र न प्रथमः तु हि न मयूरवेच प्रियासुखे च न दूषण-
 कणस्यापि संभवे इति प्रत्ययस्यापि दर्शनात् तत्र मुखचंद्रयोरन्योन्याभावोऽस्तीति चेन्न तस्य सत्वेऽप्युक्तप्रत्ययस्य तदविषयात्मा तस्मात्तद्विषयः
 लक्षणं तसोऽप्येतदविषयत्वेऽपि न दुष्टमिति चेत्कीदृशं तदुदलक्षणं न तावत्समानाधिकरणो यो निषेधस्तत्प्रत्ययो वा यस्य तस्यो विषयः तस्य
 सोऽन्योन्याभाव इति नापि स एवाऽन्योन्याभाव इति नापि त्रयसमानाधिकरणो यो निषेधस्तत्प्रत्ययस्तत्र योऽस्ति सोऽन्योन्याभाव इत्युक्तं तद्धर्मस्य
 सर्वस्याऽन्योन्याभावत्वापातात् समानाधिकरणपदवैयर्थ्यापाताच्च एतेनैकमुदाहरणमादाय द्वितीयोऽपि निरस्तः नापि तृतीयः तदात्म्यप्रतिसं-
 बंधानव्यतिरेकेण तत्प्रतियोगित्वस्य प्रत्येतुमशक्यतया तन्निर्वचनप्रसंगात् तच्चाशङ्क्यं तथा हि न देकत्वं वा भेदाभावो वा स्वरूपं त्वसंभावि-
 तं तस्य भेदलोपगमात् प्रथमलक्षणे तस्मिन् दृष्टेऽपि तन्मवेति तदात्म्यसंशयानवकाशापत्तेः अथैकसंख्याविषोवाधर्मोतरं बानाद्यः गुणादौ

२४

तदभावप्रसंगात्प्रथमलक्षणेकार्यद्रव्यस्यैकस्यापि स्वातादात्म्यप्रसंगात्वेनेषिकमतव्युत्थानेचैकत्वेतदभावप्रसंगात्उपाधिभिन्नावलंबित्व
तादात्म्यं कथं स्वरूपमात्रावलंबित्वेनैकं कर्तुं शक्यं विचित्रप्रतिपत्तिरुक्तात् नोपि द्वितीयः तस्योपि धर्मोत्तरपेक्षयानवस्थापनात् अनपेक्षया स्वा
तादात्म्यप्रसंगात् नोपि द्वितीयः स हि भेदस्याभावो भवन्नन्योन्याभावस्यैव भवेत् अन्योन्याभावस्य तत्प्रतिक्षेपात्मत्वात्तेनाप्यन्योन्याभावप्रति
क्षेपात्मना भवितव्यं परस्परप्रतिक्षेपात्मकत्वं निषेध्योः तथा च सत्यन्योन्याभावप्रतीतिमंतरेण तन्निरूपणमशक्यं निषेध्यबुद्धिसापेक्षत्वा
न्निषेधबुद्धेरित्यन्योन्याश्रयः ॥ नापि तृतीयः निर्घट्यतलमित्यत्रापि प्रसंगात् नोपि पंचमः समानाधिकरण इति प्रतियोगिसमानाधिकर
णो विवक्षितस्तादृशान्निषेधोन्योन्याभावस्तत्प्रत्ययश्च तद्वैक्षणमित्यस्याप्युक्तत्वात् भावासमानाधिकरणस्यान्योन्याभावस्य कुं
भः परत्वं न भवतीत्यादेरव्यापनात् जज्जातीयथात्वं च यं विशेषमन्योन्याभावगतमादायस्यात्तदेवलक्षणीयवनसममुपजीव्यमानम
स्यलक्षणस्योपन्यासप्रत्यादिशति न च तदपि संभवत्यन्योन्याभावसंसर्गभावभेदखंडनप्रस्तावे निरस्तत्वात् प्रकारांतरस्य चासं
भवात् न च परः परत्वं न भावीत्ययमेवाभावः परत्वं घटो न भवतीति व एव प्रतियोग्यैकेन भयात् तथा श्रुपगमादिति क्वचित्प्रतियोगिस

२५

मानदेशत्वाद् विलक्षणसिद्धिरिति वाच्यं तथापि प्रतियोग्येकेन तदत्यन्ताभावैक्यापत्तेः तदा तस्य वत्तु योगस्यापि द्विष्टत्वाविशेषादतिव्याप्तिः
 कालभेदेन च प्रागभावादेरपि प्रतियोगिसमानदेशतया निव्याप्तेः कालैकेन विशेषणे च तदन्योन्यव्यतिरेकाव्याप्तेरिति यदपि धर्मोत्तरस्य लक्ष
 णमवाधिवैधर्म्यस्य तु विरोधः सचेकधर्म्यसमावेश इति तदप्युद्भूतमनसोभाषितं तथा हि प्रमाणप्रमेययोर्भेदोऽस्ति न वा न चेत्तदभिधानपर्या
 यत्वप्रसंगः किंप्रमाणिका बुद्धिरित्युक्ते बुधिविषयेणोत्तरप्रसंगश्च नापि प्रथमः तद्दिनतावत्स्वरूपलक्षण एकस्याप्युभयभावदर्शनात् अत
 व नान्योन्याभावोऽपि धर्मोत्तरतयोर्भेदः परिशिष्येते ततो न्येन रूपेण तत्प्रमाणमन्ये च तदेव प्रयमित्युच्यते तथा सति चैकधर्म्यसमावेशोल
 क्षणमव्यापकं सोऽयं प्रमेयान्न तुलाप्रामाण्यावदितियारमर्षमपि परामर्शव्यस्मार्थी हित्यास्तां विस्तरः ननु भेदप्रतिपत्तेः प्रत्यक्षफलस्य का
 कारणमसाधारणमर्थेऽद्वयसंनिकर्षवत्कथं तत्र य एवं द्वयसंनिकर्षस्य भेदप्रतीतिहेतौ द्वितीयः संबन्धिस एव भेदोक्त न उक्तबोधैर्बो
 धितायाः प्रातीतेरर्थसंनिकर्षकारकत्वाभावात् ॥ किंपुनस्तत्कारणत्वं ॥ पूर्वभावित्वमिति चेन्न चिरान्वयध्वस्तामामपिका
 रणत्वप्रसंगात् अव्यवहितपूर्वभावित्वमिति चेन्न व्यापरेत्येव कारणत्वप्रसंगात् व्यापारेण न व्यवधानमिति चेन्न कारणकारण

२५ स्यापिकारणत्वप्रसंगात् कारणस्यात आपारत्वानेवमिति चेन्न विना विशेषोक्तिं दुर्विवेकत्वात् यद्विनायनजनयति तत्तस्यावांतरव्यापारइति चेन्न सहकारिणामप्यवांतरव्यापारत्वप्रसंगात् अन्यमिति चेन्न तथापि कारणत्वाव्यवस्थितौ विशेषोक्तेरशक्तेः कथमपि वा विशेषोक्तौ गगनादेः सर्वत्र कार्यहेतुत्वप्रसंगात् अनन्यथा सिद्धपूर्वभावित्वमिति चेन्न वक्तव्यं हि कस्मादन्येन प्रकारेण विना कारणसिद्धिरित्यदि हि कार्यदन्येन प्रकारेण निष्पत्तिस्तदा सिद्धत्वं न हि कार्येण तस्योत्पादनं नापि कार्यादन्येन प्रकारेण न ज्ञप्तिः प्रत्यक्षादेरपि ते कारणज्ञप्तिः प्रत्यक्षादेरपि ते कारणज्ञप्तेः नरवत्सु सर्वाकार्यलिंगजाकारणस्य ज्ञप्तिः नापि कारणत्वाव्यातिरिक्तेन प्रकारेण न निष्पत्तिज्ञप्तिवो ज्ञप्तिवात्मा श्रयात् प्रकारान्तरवन्तयाभिज्ञेन दुपगमात् व्यतिरिक्तत्वमकारणत्वमिति चेन्न उक्तं दोषानिवृत्तेः कारणत्वात्पूर्वोत्पत्तिज्ञप्तिरक्षणिकत्वादिभिरभ्युपगमात् अव्यवहितपूर्वतया कादा चिदपि कारणमेव तत् पूर्वतरमपि कस्याश्चिद्वक्तेरमेव भावेऽपि तज्जातीयतथाभावित्वविवक्षिततया व्यक्त्यभिधाराप्रयोजकत्वादिति चेन्न कार्यान्तरपि गगनादेरतथाभावतु विनिर्गुमशक्यत्वात् कालदेशव्यपकतयान्यथा सिद्धास्ति तदिति चेदतथासति शब्दादेरगगादेरकारणत्वप्रसंगात् २५

एतेनान्यथा सिद्धत्वं व्यतिरेकिरेकानुविधायित्वमिति व्युद्भूतं गगनादेव्यतिरेकाभावादकारणत्वप्रसंगश्चाधिकः ॥ व्यापारवत्त्वं कार-
 णत्वमिति चेत् न तद्व्यापारसमवायित्वं व्यापारजनकत्वं वा नाचोयागोदरकारणत्वप्रसंगात् नोत्तरस्तस्यैव निरूप्यमाणत्वात् नि-
 त्यसत्तासत्त्वयोरन्यतरप्रसक्तिनिवारकत्वमिति चेन्न निवारकपदावयवस्य प्रत्ययस्थकारणानिर्वचनं विनानिरूप्यमाणार्थत्वात् अ-
 न्यतरार्थस्यैकस्य निरुक्त्यत्राक्तेः यदनुभूयमानमेयस्य तत्पूर्वसत्त्वप्रसंगस्तत्तत्स्थकारणतद्भावश्च कारणत्वमिति चेन्न भावस्य
 विनाशित्वानभ्युपगमे तथा प्रसंगेनातिव्यापकत्वात् तत्पूर्वस्थितत्वेनैव विशेषणे सहभावीयतस्याभावेऽपि प्रसंगस्तत्तथातोपगमे च
 तत्सामग्र्यामपि प्रसंगः तस्याजपितया तोपगमे कार्यदेयैक्यप्रसंगो साधारण्यं च विशेषापेक्षित्वेति व्याप्तिरविशेषो भाविपूर्वाथैवि-
 शेषावकत्राश्च नियतप्रभावित्वमिति चेन्न अवयवभावस्य नियमार्थत्वे गगनादेः सर्वकार्यहेतुत्वप्रसंगस्य तदवस्थत्वात् अवयवरूपदे-
 श्वावयवितद्रसादिषु कारणत्वप्रसंगात् अनौपाधिकत्वं नियमार्थइति चेत् एवं नोपाधिकः पूर्वभावे हेतुत्वमित्युक्तं भवति तथा च पक्षे
 लिकोत्थानादेर्दृष्ट्या दोजनकत्वप्रसंगः सहभावि सामग्र्या वा न तत्र पूर्वभावो नियतः किंतु वृष्टेः परमावइति चेत् प्राग्गृह्याणामेव नियत

२६ तानि कारणवेवेति चेन्न निदाप्राग्रूपसांकर्यप्रसंगात् पूर्वार्थश्च व्यक्तव्यः पूर्वकालसंबन्धित्वं पूर्वत्वमिति चेन्न कालस्याहेतुत्वं प्रसंगात् त
 स्मापि किं पूर्वत्वमिति विवेचनीयत्वात् अतीतोपाध्यवृत्ति-नन्वेतत्स्य पूर्वस्यमिति चेन्न अतीतेति निष्कर्षस्य पूर्वकालस्य विवेचनीयत्वात् परत्वा
 परत्वयोर्मध्ये यत्परत्वं तत्परत्वमिति चेन्न कालादौ च तदनङ्गीकारात् तेषामकारणत्वं प्रसंगात् तस्मिन्नेव च तदभावात् साक्षात्कारज्ञानादा
 वपितस्याकारणत्वप्रसंगात् सामर्थ्येकदेशत्वं कारणत्वमिति चेन्न एकदेशत्वस्यानिर्वचनात् अवयवत्वप्रदेशत्वादीनां सामर्थ्यामसंभ
 वात् सकलकारणकलापसमवायानस्यैव च मेलकार्थत्वेनैव तन्निर्वचनात्स्यदनंतरं कार्यं भवेत्येव सामग्रीति चेन्न विभागनंतरं संयो
 गनशावद्योत्पत्तेविभागस्यापि सामग्रीत्वप्रसंगात् एवं कर्मणो विभागे अंत्यतंतुसंयोगस्य पृष्ठइत्यादिः कारणभावो नाम संबंधः कोपीति
 चेन्न तद्विशेषेण कार्यकारणसांकर्योपत्तेः कार्यकारणविशेषितत्वाद्देतयोः पृथङ्निर्वच्यतापत्तेः कारणत्वं धर्मो धर्मः कोपिति
 चेन्न तत्सद्भावे प्रमाणस्य वाच्यत्वात् क्वचित्प्रत्यक्षः सः क्वचिदृष्टानुपेय इति चेन्न किंप्रतिकारणताप्रत्यक्षमुल्लेख्य न तावदभिलुङ्गि
 तकार्यमप्रतीतेः अन्यव्यतिरेकोद्देव्यंजनस्य विशेषं प्रत्येव संभवात् नापि सामान्यतो घटादिप्रत्येव विशेषतो घटाय नुत्पत्त्यापत्तेः

तावन्मात्राद्विशेषोसत्तेर्विशेषेन विनिगमना स्यात् प्रतीविशेषोसत्तेः प्रागवर्तमानत्वादसन्निकर्षादध्यक्षविषयत्वानुपपत्तेः कार्यस
त्वाकाङ्क्षसामग्र्यभावान्न ज्ञेयनकाङ्क्षितितदानीतज्ञेयनविशिष्टताकथमध्यक्षा स्यात् प्राक्तदग्रहणेन संस्कारविषयस्याप्यसंभवा
त्। एवं क्वचिदपि हेतुत्वसाक्षात्कारासंभवेन किंमूल व्याप्तिगृह्यतानुमापि स्यात् प्रतिबंदोच्चा निर्वचनवादिनिनूयने। कादाचित्क
तत्तद् द्वाचित्कत्वानुपपत्त्या इति चेन्न वैयर्थ्याधिकरण्यात् कथमपि सामानाधिकरण्ये तदुपपाकस्यापपाद्यवदनुपपत्तौ विशेषाद्विश्रांतिना
नादित्वेनापि अक्रोयपादना न्वेयधिवरण्येषु पपाया संबंधश्चेद नियमः संबंधश्चेद विश्रांतिरिति एतेन शक्तिः कारणत्वमित्यपि गतार्थः
किंच प्रत्यक्षप्रमितौ विषयस्यापि संनिकर्षव्यापारकस्य कारणतया स्ववृत्त्यापत्तेः अन्यथा क्षस्यापि तत्र कारणत्वं न स्यादनुविधानावित्रो
बात् विषयाविशेषिताक्षसंनिकर्षस्य तथात्वेत्यापत्तेः क्वचित्कारणा कारणत्वविवादस्य चानुच्छेद्यत्वापत्तेः। एकेन तस्य दृष्टे
रपरेण च दृष्टेः तद्दृष्टव्यस्य च नियतपूर्वभावित्वादेः कथिने कथितदोषापत्तेः विना वन चिन्ता द्रुमसंदेहोत्तर किंदर्शनादुच्छेद्यो
अक्षेण हेतुत्वधर्मिणी दृष्टेः पितददृष्टाय दवगमोक्षसहकारी वाच्यः तदर्थेन सिद्धेन हेतुधियो र्थवत्वे संभवति तदन्यार्थत्वकल्पना
गौरवं कुर्वीता सिद्धे तस्यान्वायातु सिद्धानादेरनुमितिहेतुत्वे व्योमादा वनुपपत्तेः। तदन्यत्वसिद्धिरिति चेन्न अन्यान्योश्च

२७ यापत्तेः प्रक्षस्यान्यस्मिन्विषये सिद्ध्यन्तदृष्टं तेन तदनुमानं तत्सिद्धौ च प्रत्यक्षस्यान्यविषयता सिद्धेः तस्य चानागं तु कत्वे प्रागपितत्त्वात् तत्त्वादस्तीति मतिवक्तरोतीति प्रमापत्तेः आगतुकत्वे तदुक्तेः प्राक्कारणत्वं चापिन स्यात् तथा पिजातत्वे घटाद्यपि किं तथान स्यात् व्यावृत्तेषु तेष्वनुगतौ च सर्वे प्रति सर्वकारणत्वापातात् प्रतिकार्यव्यक्तिं तत्पृथगिति चेन्न साधारणस्यापि तद्वैतस्य घटादिकारणात्मयनुवृत्तौ घटकारणस्यापि स्तम्भकारणत्वापत्तेः कारणमात्रेण तदनुगतं रूपं ननु घटकारणत्वादिनेति चेत्तदनुवृत्तौ दिविशेषानुपहितकारणत्वमात्रं प्रतीत्य निर्देशस्य सद्भवे प्रमाणाभावात् अन्यथा किंचित्प्रतिकारणे सामान्यतः कारणत्वं नाम धर्मस्यात् तदा स्यात् एवमेव चेत् किंचित्प्रत्यकारणत्वादकारणत्वं मपि रूपं तत्र स्यादित्यनपेक्षितविशेषकारणत्वाकारणत्वाध्यासोद्धरेनैकमात्रमेवास्ति चेत् किंचित्कार्यव्यक्तिः कारणमस्ति नवान्वेनित्यसत्तासत्त्वयोरन्यतरप्रसंगः अस्ति हेत्किं तत्कारणं व्यक्तिविशेष इति चेत् पूर्वभावस्य रासाभादिसाधारण्यात् तां कार्यव्यक्तिं प्रतीतस्याः किं तत्कारणत्वं स रूपमेवेति चेन्न तस्याः व्यावृत्तत्वात् तस्यास्तत्कारणात्सत्त्वेनातदात्मना तत्कारणत्वे विरोधात् तत्कारणत्वस्य च समवायसमवायिनिमित्तभूतानेकव्यक्तिसाधारण्यात् अनेकस्यैवेकानुगतबुद्धिव्यवहारानि

दानत्वे गोत्वाद्युच्छेदप्रसंगस्य दर्शितत्वात् नियतपूर्वभावमिति चेन्न व्याप्त्यर्थस्य नियमस्यैकस्य सर्वतद्व्यक्तान्वयसंभवात् पूर्वत्वमात्रस्य चातिप्रसंजकत्वात् सज्जातीयं प्रतिनियतजातीयमिति चेन्न तस्य तज्जातीयव्यतिरिक्तसाधारण्यात् नियतजातीयत्वे सति तत्पूर्वत्वमिति चेन्न तत्समानकालोत्पत्तिककार्यव्यक्तिराजनेकव्यक्तिरावसाधारण्यात् तथाभ्युपगमे चैकसमवाय्यादिना त्रैसर्वतत्कार्यनाशप्रसंगः तत्कालतज्जातीयसामग्रीतः सर्वतत्कालतज्जातीयोत्पत्तौ सामग्रीभेदस्य कार्यभेदे हेतुतया प्रत्येकमिलितसामग्रीत्वविकल्पेन कार्यव्यक्त्यभेदप्रतिव्यक्तिस्वरूपभेदयोरन्यतरप्रसंगश्च समवायित्वं प्रत्यपि साधर्म्यविधायिनियमेत्यापत्तेः व्यावृत्तत्वेनानियमात् नियतजातीयत्वे सति तत्सादेवमिति चेन्न समवायोद्देशापेक्षया कार्यकारणयोः सादेव नियमानभ्युपगमात् संयोगोद्देशापेक्षया गुणाद्वयसंभवात् तथा कश्चिन्निष्ठादेवमात्रस्य चातिप्रसंजकत्वात् अदृष्टादिभेदे त्रैस्यपि कारणत्वोपगमे सर्वप्रतिपूर्वकार्यसामग्र्याः कारणत्वापातात् पूर्वभावनियमादेव स्वरूपत्वात् अनुगतत्वेन रूपेण व्यतिरेकसंभवात् व्यक्तिगतसामान्ययोरेव कार्यकारणत्वापत्तेः तद्वत्सामान्ययोरन्यव्यतिरेकादिनियमाद्व्यक्त्योश्च कार्यकारणतत्तिल

२८ लक्षणभावनेयधिकरण्यात् सामान्याकारप्रविष्टां व्यक्तिमादायान्वयव्यतिरेके विवक्षितस्या कारणत्वं सामान्या
कारणे च पूर्वसतः कार्यत्वं द्रव्यसामग्र्या वक्षसामग्र्या शिशपासामग्र्या च पृथक् व्यक्तिजननापातः पृथगेव तासां साम
ग्रीत्वा सर्वसांच व्यक्तिप्रत्येकजनकत्वात् द्रव्यत्वादीनामजन्यत्वात् शिशपासामग्र्या वक्षसामग्रीसहिताया इव सामग्रीभा
वान्न पृथक् शिशपाव्यक्तिरिति चेन्न वक्षसामग्र्या शिशपासामग्रीमतीत्यापि सालंतालं देवक्षस्य न नात् पृथक् तया व
क्षव्यक्तिजननापत्तेः शिशपासामग्रीतन्निताजनिकैतिनव्यक्तिभेदद्वित्वेत् शिशपाथतिरिक्तवक्षार्थाभावापत्तिः वक्ष
शिशपासामग्र्योरेकीभूतनाविशेषात् वक्षसामग्रीवक्षजनन एव कथं क्वचित् शिशपासामग्री क्वचित् सामग्रीभवे
क्षते इति एकस्य लक्षणकार्यस्य सामग्रीभेदे भेदापातात् अनुगतायाश्च वक्षसामग्रीवैपृथग् वक्षव्यक्तेः पृथक्
शिशपाव्यक्तेरुत्पत्त्यापत्तेरित्यादि स्वयमूहं ॥ ॥ नियमेन प्रकृतिकतया भिधीयमाने प्राणिनस्य व्यवच्छेदो वर्तमाने
भविष्यत्कालोपकालश्च व्यवच्छेदो विवेचनीयः न च तद्विवेचनं शक्यं वर्तमाना बुधय एव विषयवैविध्यप्रमाण
मिति चेन्न वर्तमाना बुधेरेव को विषयः कालविशेष इति चेन्न कालस्य विशेषः स्वाभाविकोपाधिको वा नाद्यः कालस्य भव

द्विरेकत्वाभ्युपगमात्. य एव च कालो वर्तमानः प्रतीयते स एव पूर्वभावीति पश्चाद्भूत इति च न प्रतीयेत. त्रिविधस्वाभाव एवासाविति चेन्न. भेदे
प्रसंगात् व्यवस्थानुपपत्तिप्रसंगाच्चनुपपत्तियैव वर्तत इति प्रत्येयः तदेव ततो वर्तितं पश्यत इति प्रत्ययस्यात्. द्वितीयश्चेदुपाधिरभिधीयतां. सू-
र्यादिक्रियासंबन्धभेदः स इति चेन्न. भूतमविष्यतोरपि क्रियासंबन्धप्रत्ययस्यावश्यकव्यात् य एव दिवसः सूर्यादिति गतिविशेषावच्छि-
न्नो वर्तत इति प्रतीयतः स एव हितदवच्छिन्नो वर्तत इत्यवगम्यते वर्तयतीति न हि निर्विशेषकस्य कलस्य तदातो तत्त्वे प्रतीयते नागतत्वे वा
किं तूपाधिविशेषणे व्यवच्छिन्नस्य येनैवासौ पूर्वं दिनांतरा व्यवच्छिन्नो वर्तत इति प्रतीयतः तेनैवोपाधिना तत एव व्यवच्छिन्नो वर्तत इति वर्ति-
ष्यत इति च कदाचित् ज्ञाने. ननु सत्यमेतत्परं यदा तदुपाधिसंबन्धस्तस्य स्वरूपेणावतिष्ठमानस्तदा वर्तमानप्रत्ययाय दास-
एव विनष्टो भवति तदा भूतप्रत्ययो यदा नागतस्तदा भविष्यत्प्रत्यय इति. नैतदस्ति. यद्यत्र लघे विवक्षितोर्थस्तदा तज्ज्ञानस्यै-
व तज्ज्ञानोपायमित्त्वत्यात्मा श्रयानवस्थयोरन्यतरप्रसंगः विनष्टादिब्राह्मणादितीतादिपर्यायास्तेषां सर्वेषां मेवोर्थनिरू-
प्यमणे तन्मध्ययतितमेकदा ह्यप्रयुज्यतमिरुक्तिं कुर्वाणः श्लाघनीयप्रज्ञो मत्तापितृमनसि. क्रियावच्छिन्नः। कालो वर्त-

२९ मानस्तत्प्रागभावावच्छिन्नो भविष्यन्निति चेत् न अतो तानागतप्रतीतिकालेपि क्रियावच्छिन्नप्रतीयत इति वर्तमानप्रत्ययप्रसंगस्य तादवस्थ्यात् क्रियावच्छिन्नस्य तत्प्रागभावाप्रध्वंसावच्छिन्नानुपपत्तेः प्रागभावश्च प्रागर्थानिरुक्तैककथं न दुरधिगमः प्रध्वंस्यापि प्रागभावात्कथं विशेषोक्तव्यः अभावो विनाशो प्रागभावउत्पत्तिमान्प्रध्वंस इत्यनयो विशेष इति चेन्न को हि प्रागभावस्य विनाशो येन विनाशो इत्युच्यते यदि प्रतियोगिभूतो यथादिः प्रध्वंसस्यापि प्रागेभाववत्प्रतियोगी तिसोऽपि विनाशो प्रापः उत्पत्तिमोश्च प्रध्वंस इत्युत्पत्तिपदार्थो विवेचनीयः यद्यसावसतः सत्त्वं तन्न सान्मान्यतदा भाविस भव एव अथ स्वरूपसत्त्वं तदा प्रागभावेऽपि प्रसंगः तस्यापि कचिदसत्त्वात् पूर्वमसतः पश्चात्तत्त्वविवक्षितमिति चेन्न पूर्वदानीपश्चादर्थस्यैव निरूपणात् एतेनाकारणावच्छिन्नसत्त्वमुत्पत्तिरित्यपि निरस्तं पूर्वापरनिवचनमन्तरेण कारणार्थमिव विवेचनात् अस्तत्तावदतीतानागतयोस्तथानिरुक्तिः य क्रियावच्छिन्नोऽयः कालः सक्रियायापेक्षया वर्तमानो न त्वन्यापेक्षयेति चेन्न तदपेक्षयेति कोऽर्थः किं नु दुषधनेन उत तवैदिकतया उत तत्प्रतियोगिकया उत तेन प्रकारेणेत्येव नायः तदुपाध्यावच्छि

नस्यातीतानागतप्रतिविषयत्वमपितस्येत्यस्यरुड्भक्तत्वात्॥नापिद्वितीयःअस्मादर्थदीर्घइतिवदस्मादर्थवर्ततइत्यवध्यपेक्षामंत
रेणप्रतीयमानत्वात्सर्वदेवन्त्रिविध्याबध्यपेक्षयाआसीदस्तिपिबिष्यतीतिप्रत्ययाव्यवस्थाप्रसंगात्अतएवतृतीयोपिना
पिचतुर्थःअतीतानागतप्रतीतिकालेपिक्रियावच्छेदाप्रकारेणवर्तमानप्रत्ययविषयत्वप्रसंगात्नासौक्रियावच्छेदलक्षणःप्रका
रोतीतानागतकालैर्वर्ततइतिचेन्नवर्तमानतायाआद्याप्यनिरूपणेनवर्ततइत्युक्त्याविशेषस्यदर्शयितुमशक्यत्वात्तल्लियाका
लेतल्लियावच्छिनःकालोवर्तमानइतिचेन्नकालस्यकालाश्रयतयानिरूपणासंभवात्कालान्तरस्थानभ्युपगमात्तस्यैवचकालस्य
नदाश्रयत्वेव्यक्तमात्माश्रयापत्तेः।स्यादेतदग्रहकविज्ञानाश्रयश्चकालोवर्तमानःवर्तमानोपाधिप्रागभावावच्छिन्नश्चपूर्वःतत्प्र
ध्वसावच्छिन्नश्चानागतःप्रागभावप्रध्वसयोश्चसभाविकमेवभेदमादायव्यवस्थाप्रव्यवस्थाहितुरभावःप्रागभावइतिस्वभावयुतस्यै
वविशेषस्यकार्यमादायलक्षणमनागतव्यवस्थानिदानभावःप्रध्वंसइतिचप्रध्वंसस्येतिमेवंज्ञानस्वप्रकाशतापक्षेत्वापदित
स्यस्वयंग्रहणानपत्तेःकथंवर्तमानताग्रहःज्ञानान्तरेणतथाग्रहेचवर्तमानतावभासांगीकारेतदसौमायादृश्यतइत्यादृष्टोभयेति

२६

३०

प्रत्ययस्य तद्व्याकारपतिः अतएव स्वप्रकाशायाश्चाधिक्येऽपि विषयो विशेषाभावात् स्वत्वमेव विशेष इति पक्षेऽप्यविस्तारः यावदर्थः।
 प्रकाशवर्तमानतोक्तस्तावत् एव परेण ग्रहणे भिन्नरात् स्वप्रकाशः चेन्न तस्यानुगमानुगमाभ्यामनुपपत्तेः प्राक्प्रध्वंसयोश्च स्व
 रूपतो विशेषेऽपि कतरो भूतव्यवहारस्य कतरश्चानागतव्यवहारस्योपाधिरित्यतिरुक्तेः कार्यभेदजनकतया च तन्निरुक्ता तु चरेत् पूर्व
 तापरतानिरुक्तिं विना जन्यजनकत्वाज्ञानं उपाधिभेदाच्च कालभेदेऽप्येकतया भिन्नतः कालः सोऽपि चंद्रसूर्यक्रियाद्यसंख्योपाधिभे
 दसंभवेन नाना स्यात् तत्रायमेवोपाधिर्नायमिति चाविनिगम्यत्वात् प्रतिक्षणस्वभावभेदादिपक्षेऽपि च नाना क्षणेषु वर्तमानत्वादि
 व्यवहारार्थमुपाध्यनुसणावश्यंभावेनोक्तोपाधिदोषग्रास एव चातदिति ननु तथापि तावद्विषयभेदेनावश्यं भवितव्यप्रतीतिभेद
 स्यदुरपलपत्वात् अतसामान्यतः सिद्धो विशेषतो विवेचनाशक्तो संशय एवास्त्विति चेन्न ॥ संशयस्यापि निर्वकुमशक्यत्वा
 त् तथा हि संशयस्य निश्चयात्किमुपाधिकृतो विशेषः उत जातिरुक्तः अद्ये किं विषयविशेषेणोपाधिना उत कारणविशेषेण उता
 न्येन केनचित्संबंधिना कृतः न प्रथमस्तस्या निर्वचनात् उभयकोटिविषयः संशय इति चेन्न कोटिद्वयसमुच्चयनिश्चयस्यापि सं

३०

त्रायत्वप्रसंगात् प्रतीतिरेवेवमिति चेन्न भेदाभेदादिप्रतीतीनां त्रयस्वप्नादिप्रतीतीनां च तादृशीनां संभवात् समुच्चयप्रकाशे कोव्यो
विरोधः प्रकाशते संशये तु विरोध इति विशेष इति चेन्न पीतः शंख इत्यादिषु पीतत्वं शंखत्वादेर्भिन्नाश्रयतानियमं विरोधं जानतोऽपि प्रत्यया
त् तथा पितृस्याबुद्धौ न भासते इति चेन्न कथमेमिति प्रकाशे पितृप्रकाशात् तयोरेकाश्रययोर्विरोधप्रतीतरेव त्रयोपेयत्वात् मिथ्याधि
यस्ता इति चेन्न संशयस्यापि भवद्विरतत्त्वबुद्धयतांगीकारात् तत्तात्त्वबुद्ध्योश्चतद्विषयत्वेन विशेषाभावात् न हि मिथ्या रजतबुद्धिर
जतबुद्धिरेव न भवति अव्यवस्थितकोटिकोद्वयविषयः संशय इति चेत् कथमव्यवस्थानामपाक्षिकतेति चेत् न पर्यायं पृच्छामोऽपि तु
किं कोटिद्वयस्य धर्मः कश्चिद्सौल्लाघ्ये कोटिद्वयनिश्चयेन सहा विशेषस्तदवस्थः द्वितीययद्यसौ केन विलम्बमात्रेण सिद्धस्तदा तस्यैव को
टिद्वयाश्रितधर्मविषयस्य संशयत्वप्रसंगेन प्रमाणत्वव्याघातानासौ विषयः नास्ति तर्हि विषयकृतो विशेषः एतेनान्योऽपि यः कश्चिद्विष
ये विशेषः स्थाणुतस्तदाभावादिरूपो भिधीयते सोऽपि निरस्तो वेदितव्यः अलं तासत एव तस्य प्रतिभासे जितमवत्त्वातिवादिभिः क्वचित्
तश्चेतन्नेव प्रसंगः नापि द्वितीयः कारणविशेषो हि विशिष्टासामग्रीवास्यात् तदेकदेशो वानाद्यः तस्या अप्रत्यक्षत्वेन तदुपहितस्य प्रत्य

३१

क्षतोवगमानुपपत्तेः अथ तस्या अनुमेयत्वं लिङ्गासंभवात् कार्यविशेष एव लिङ्गमिति चेन्न कार्यविशेषस्य चिंत्यमानस्याद्याप्यप्राप्तेः जातिभेदस्य च दूषनीयत्वात् नापि द्वितीयः द्रव्यस्य तदेकदेशस्य साधारणधर्मदर्शनादे विश्लेषद्वयस्मरणे देशसाधारणधर्मविश्लेषद्वयज्ञानप्रत्यक्षादवधिहेतुत्वेन साधारण्यात् अद्वये च तस्मिन् लिङ्गाभावात् तेन कार्यविश्लेषजात्याधानस्य निरस्यत्वात् तस्या विषयत्वेनानुव्यवसायसाक्षिककार्यगतविश्लेषीभवनासामर्थ्यात् नापि तृतीयः तस्य दर्शयितुमशक्यत्वात् न च द्वितीयः धर्मस्वरूपादेरपि तद्विषयतया संज्ञापितत्वप्रसंगात् न चैवं न ह्ययं स्थापुरुषो वेतिसंज्ञयितुं मापरा मृष्यमाणस्यो ध्वत्वं जालिना धर्मिणः स्वरूपसत्वे तस्वरूपमेव भवति न वेति तद्रूपरभिमानो व्यवहारो वा किं नाम तत्र स्वरूपसत्त्वांशमात्रावलंबिनस्तस्य ज्ञानस्य निश्चयत्वमेव ततः किमिति चेत् एकस्यैव ज्ञानस्य निश्चयचसंज्ञायत्तजातिसंकरः स प्रामाण्याप्रामाण्यवद्भव्यतीति चेन्न अतएव हितर्योर्जातित्वानंशकारः किं नाम तथाभूता तथाभूतार्थत्वलक्षणोपाधिद्वयस्वरूपास्वीकार एव तयोः यदान्वयसंज्ञायत्त निश्चयत्वलक्षणजातिद्वयसंभिन्नैतद्विज्ञानमास्थीयते तदा किंचिद्विषयमपेक्ष्य संज्ञायत्तं किंचिदपेक्ष्य नियत्तमित्यापेक्षिकी जातिव्यवस्थितिरपीत्यपूर्वः पंथाः द्रव्यस्य पथः पंथेनापि वा भवता किं नियामकमभिधेयं येन धर्मिणितस्य निश्चयत्वं व्यवतिष्ठेत् तद्विश्लेषद्वये च संज्ञायत्तं विश्लेषदर्शनादिति चेन्न हि भवति स्थाणोः स्थाणुत्वं पुरुषत्वं पुरुषस्य

३१

विशेषः प्रातीयते चासाविति विशेषदर्शनात्त्रापि निश्चयप्रसंगः संशयात्पूर्वेनास्ति विशेषदर्शनमिति युक्तं इत्युक्त्यापि संशय इति चेत्
धर्मिण्यः पूर्वतर्हि कथं तद्वत् विशेषदर्शनं स्यात् संशयकाले चास्ति विशेषदर्शनमित्यनंतरं तर्हि संशयाननुस्यति प्रसंगोऽपि युक्त
एव सदीय विषयादिशेषाद्व्यतिरिक्तस्य विशेषस्य दर्शनं विवक्षितमिति चेन्न स्थाणुर्वापुरुषोवेति संशयानंतरं दारुमयो मांसमयो
षायमिति संशयो नोपपद्येत तदुभयमयत्वं व्यतिरिक्तयोर्विशेषयोः पूर्वज्ञानेनोल्लिखितत्वात् अन्यतरविशेषदर्शनं संशयप्रति
रोधकं संशयेन त्वभयोरुपदर्शनमतो नोक्तः प्रसंग इति चेन्न हि स्थाणुश्च पुरुषश्चेति कुतोऽपि भ्रमे जाते दारुमयो वायं मांसमयो वेति संश
यप्रतिरोधेन स्यात् पूर्वज्ञानेन विशेषद्वयोपदर्शनस्य कृतत्वात् विशेषदर्शनं विशेषनिश्चयो विवक्षितो ननु विशेषज्ञानमात्रेण सं
शयोपनीतादपि विशेषात्संशयरोधः प्रसज्येतेति चेत् नैवं संशयेन यावुपदर्शितो विशेषो तत्र तत्र संशयश्च न निश्चयत्वमिति
तित्यवस्थायां सिद्ध्या सुपदर्शितनियामकसिद्धिर्भवति सिद्धे चास्मिन्नियामके संशयस्य विशेषद्वयं प्रति निश्चयत्वं नास्ती
ति सिध्येदित्यन्योन्याश्रयापत्तिर्कोवारयिताः स्यादेतत्संशयज्ञानस्य धर्मविषयत्वेभ्युपगम्यमानेर्द्वैतमापद्येत तत्र

३२

तदनभ्युपगमए। वनिवर्तेतेनेन धर्मिज्ञानं निश्चयात्मकमन्यदेवस्थाणुत्पुरुषत्वयोर्विरोधएवनास्तीति। वीपुरुषोवेति चान्यदेवसंशयज्ञा
 नमभ्युपगम्यामइति चेन्नैव गृह्यते धर्मिसंबंधोपनयनव्यतिरेकेण स्थाणुत्पुरुषत्वयोर्विरोधएवनास्तीति स्थाणुर्वीपुरुषोवेत्येतदेवन स्यात्
 महियस्य कस्यचित् स्थाणुत्वेन यस्य कस्यचित् पुरुषत्वं विरुध्यते धर्मिसंबंधमनेत भव्यविरोधजगत्तयोरन्योन्यस्थव्यतिघ्नतो
 रसत्त्वमेव प्रसज्येत धर्मिणो वा पुरुषत्वनिर्णयाद्यथा संशयो निवर्तते नोत्पद्यते वा तथा स्वात्मनः पुरुषत्वनिर्णयात् संशयो निवर्तते नोत्पद्येत
 वा विशेषाभावात् यथान्वद्रष्टुर्न स्वशरीर विषयः संशयस्तथैव पुरोवर्तिविषयोपि नासौ कथंचेदमर्थेन सामानाधिकरण्याभिमानः
 योऽयमूर्ध्वता धर्मोऽसि किं स्थाणुरुत्पुरुष इति कस्माद्वा प्रत्यभिज्ञादयोप्येकं ज्ञानमंगीकृता इत्युच्छिन्ना विशिष्टज्ञानसंशयः संजातश्च
 गौरश्चः पुरुष इति वद्विशकलितो विज्ञानसंसार इत्यास्ता विस्ताराभिनिवेशः नन्वस्तितावत् स्थाणुर्वीपुरुषोवेति परस्पर विरुद्धार्थो
 वगाही प्रत्ययः सस्वविषयतया भूतमुपस्थापयिष्यति न उक्तत्वा धर्मेः सर्वप्रकारखंडने परिशेषासंभवात् यत्र स्वस्वरूपमादाय
 विरुद्धार्थत्वमभिधीयते तदपि निर्वर्तुं न शक्यते ॥ तथा हि भावतरभावयोः को विरोधः ॥ सहानवस्थानमिति चेत् न देतो भेदेन

३२

सहाय्यवस्थानात्तद्देशाभेदेनेति चेन्न ॥ संयोगाद्यव्यापकत्वं यद्यभ्युपेक्षितदातव्याप्यनुपपत्तिः प्रकारभेदेन तथाभावस्थाभ्युपगमात्
तस्यपक्षे एकेन प्रकारेणैकस्मिन्सहानवस्थानविरोधः संयोगाद्यव्यापकत्वानभ्युपगंतुपक्षे च देशाभेदेन सहानवस्थाने सङ्गति चेदङ्गन
तद्विस्तृतुभयावस्थानसाहित्यनिषेधोवातदुभयावस्थाननिषेधसाहित्यं वा स्यादञ्चाद्येन सिद्धप्रतियोगित्वं तदुभयावस्थानसाहित्य
स्यैकचिदप्यप्रमितेः शून्यविषाणनिषेधादेश्वन्नेके विषाणनिषेधादिरूपत्वाङ्गीकारेण प्रसिद्धप्रतियोगित्वाभ्युपगमात् पक्षद्वय
स्तनः प्रतियोगितेति अन्यश्च लब्धरूपैकचित्ते वित्ताद्येव निषिध्यते इति द्वितीये तु तदुभयावस्थानसाहित्यस्वीकार एव स्यात्
तदुभयनिषेधयोस्तदुभयतेयेवाङ्गीकारात्परस्परप्रतिक्षेपकत्वं विरोध इति चेन्न तद्विपरस्परप्रतिक्षेपप्रतिकारणत्वं वा तदात्मा
वा न प्रथमः प्रमाणाभावेन तथा विधत्तकार्यानिङ्गीकृति त्वन द्वितीयः प्रतिक्षेपश्चाथस्योभयानुगतत्वाद्यत्रैकस्य सत्त्वं
तत्रापरस्यासत्त्वं नियमेन यत्तद्विरोधस्तयो योरिति चेद न सत्त्वासत्त्वयोरेकापराश्रयत्वे वैयधिकरण्यात् संबंधतश्चतिरेकत्वे
एकसत्त्वस्यैवापरासत्त्वात्मकतया स्वीकारेण यत्रैकस्य सत्त्वं तत्रैकस्य सत्त्वमिति वचनार्थप्रसंगेन पौनरुक्त्या व्याख्यातात्
यत्र घटाभाव इत्यत्रैव त्वयमर्थो यन्नामयस्याधेयतया संबंधी घटाभावः तत्र घटेनास्तित्यस्याप्ययमर्थस्तथाधेयतया

३२

संबंधिघटाभावइतिप्रतिपत्तिरुच्यते। तत्र घट इत्यस्य कोट्योऽयस्याधेयतया संबंधिघटः तत्र घटाभावो नास्तीति कोट्यतस्तस्याधेयतया संबंधि
 घटाभावनिषेधः घटाभावसंबंधिघटाभावात्मकतया घटाभावनिषेधस्यापि घटात्मकतयेति तस्मात्तस्याधेयतया संबंधि
 घटइत्येवार्थः अतो घटतदभावयोर्भेदमनसिकृत्यापि न विप्रतिपत्तव्यमिति न्यत्रैकस्थावस्थानं तत्रैकस्यैवेति नियमाभिप्राये
 णाप्येवमरुत्तयादिति चेन्न नीयमस्य यत्किंचदन्यव्यवच्छेदकत्वे सिद्धत्वात् तादविरोधिव्यवच्छेदकत्वस्याविरोधानिर्वचने
 निर्वचनात् अभावपक्षे भावव्यवच्छेदो भावाभावाविधानातिरिक्तपक्षे चाभावव्यवच्छेदो नियमार्थश्चित् न० एक
 रूपानभिधानेन नुगता विरोधानिर्वचनात् किंच भावाभावव्यवच्छेदयोरभावाभावाविधानातिरिक्तयोरेव भ्युपगमे पुन
 नरपि च यत्राभावस्तत्र भावो यत्राभावइत्युक्ते द्वयविधेयभावानुपपत्तिरभेदादिति योनिरुक्त्यधिकफलाम्ना भएव
 स्यादेतत्तु भावाभावयोः स्वरूपमेव विरोधः न चैवसत्यविरुद्धतापत्तिरयथा सत्ताभावरूपे वसती स्वात्मनी सति भवितव्य
 वहा रेकरोति तथा भावाभावे विरोधात्मानावेव स्वात्मनि विरुद्धरूपं भवितुं व्यवहारं कुर्वति कस्यैतौ विरोध इति नानुयोगे
 स्वाश्रयस्यैकतरं किंच तत्र विरोधफलमिति प्रश्ने भेदव्यवस्थानमित्यभिधेयं न्यदाह अयमेव हि भेदो भेदे तु वीर्यद्विरुद्ध

३३

धर्माध्यासः कारणभेदश्चेति तदेतदनुपपन्नं. एतयोर्विरोधत्वं प्रत्येकं वा स्यात्. मिलितयोर्वा नाद्यः प्रत्येकमेवाश्रये कत्वं भगप्र
 संगत्. नैकत्वाभावो भेदो भिन्नतः किं तन्न्योन्याश्रयापेक्षया भेदरूपधर्मवत्त्वमिति चेन्न. तस्याभावात्. कालभेदेनैकस्य भा
 वाभावाश्रयत्वाभ्युपगमात्. तदभेद इति चेन्न तदभेदस्य स्वाभाविकस्य विवक्षितत्वे विशेषणवैयर्थ्यात् एकोपावच्छिन्नत्वस्य वि
 वक्षितत्वे कालभेदाभिन्नते संभवात् भिन्नोपाध्यनवच्छिन्नत्वस्य विवक्षितत्वे संभवात् असहावच्छिन्नं भिन्नोपाध्यनवच्छिन्न
 त्वस्य वाच्छितत्वे सहत्वस्यैककालरूपत्वेन तत्रापि कालभेदविकल्पावृत्त्यापत्तेः मिलितत्वेनान्योरकदेशत्वं वा भिन्नतमेक
 कालत्वं वा एकप्रकारप्रकरणवृत्तिर्वा वृत्तिप्रकारान्येकोपाध्यवच्छेदो वा. नाद्यः भावात्यंताभावयोस्तदभावात्. न द्वितीयः भाव
 स्य प्रध्वंसप्रागभावाभ्या तदनुपपत्तेः न तृतीयः संयोगाद्यव्याप्यवृत्तितावादिपक्षे गगनादौ संयोगभावावयोस्तदभावात् अव्याप्य
 वृत्तिधर्माणां भ्युपगंतव्यं भावाभावयोर्द्वैतोपकारांतर्भावे प्रमाणाभावात् नापि चतुर्थः सहियदि निर्देष्टुं वाक्ये तदापि भा
 गप्रागभावयोर्भावप्रध्वंसयोर्वैकदानभ्युपगमेन तद्विशेषितयोरप्येकदावैयर्थ्यमनभ्युपगंतव्यं तथा कदाविरोधस्य तदाश्रय
 तेति वक्तुमशक्यत्वात् किंच भागप्रागभावयोर्भावप्रध्वंसयोर्यदितथाभावो भ्युपगम्यते तदाश्रयभेदप्रसंगः आभावांतरे

३४

रेपिसावकाशात्वाच्चनप्ररस्वरप्रतिक्षेपात्मकत्वं च अथनाभ्युपगम्यतेतदा भावप्रागभावयोर्भावप्रचंसयोश्चविरोधापत्तिः तत्तदस
 त्वविषयो रिति चेत् न विशेषस्य तथाप्यविरोधात् कदापि सहावस्थितियोनापत्तेः नियमेन तथात्वे चाविरोधव्याघातात् मात्रशब्देन च
 यदि विशेषस्य न्यत्वमसत्त्वस्योच्यते तदा तदनभ्युपगम एव प्रमाणाभावात् न हि नि विशेषासत्त्वमात्रसङ्गवेष्टमाणमभिधातुं शक्यते
 अथमात्रशब्दोपादानं सत्यपि विशेषसत्त्वस्य साधारणरूपपुरस्कारेण विरोधव्यवस्थितिप्रदर्शनार्थं तदाभावप्रचंसयोस्तादृगेवैक
 दोषापत्तिः प्रचंसोदोविशेषसामान्यरूपस्यावश्यं भ्युपगम्यत्वान्न तदर्थेव विशेषिपर्यवसानात् भावाभावयोर्विरोधानभ्युपगमे
 तवाप्यनिष्ठापत्तिरिति चेत् ॥ ॥ केयमापत्तिः ॥ तर्कभेदइति चेत् अथ कस्तर्कः अभ्युपगतव्याप्यप्रतिव्यापकप्रसंजनसः तत्र
 संजनं च स्वीकारार्हता बोधनमिति चेन्न अतिव्याधेः अस्ति ह्यप्रसंगोपि संभावनानामतर्कः तद्यथायद्विल्लं स हकारिभिः संपत्त्य
 तेतदमेव वंशमयिष्यतीति इष्टापादनेपि गते त्वान्न जनभ्युपगतव्यापकमित्यपीति चेन्न तथाभूतमपि प्रत्यव्याप्याद्यापकप्रसंज
 नेगत्वात् व्याप्येनेत्यपिकार्यमिति चेन्न विकल्पासहत्वात् किं परमार्थतो व्याप्यव्यापकभावव्यवस्थितयोः स्वरूपेणैतानिष्ठत्वं न
 व्याप्यव्यापकभावेन तदनाद्यः तथात्वाज्ञानेन वैपरीत्येनापि प्रसंजनप्रसंगान् अथापरैस्तथात्वेनानंगीकृतेन स्वयमपि परान्त्र

तितथाचेनव्युत्पादयितुमशक्तेनपरमार्थतस्तथाभूतेनप्रसंजनेजयप्रसंगात् न द्वितीयः स्वयमपितथेष्टानिष्टतायांसत्यांकृतेतारशिप्र
 संगेयत्रोभयोरित्यादिनाशेषेणसत्प्रसंगतयानिष्टेपिगतत्वेनातिव्यापकत्वात् स्वयंव्याप्यतयानिष्टेनेत्यपिविशेषणीयमितिचेत् नस्वयम
 पिव्याप्यतथेष्टेनस्वमात्रेष्टव्यापकेविषयेप्रसंगस्याव्यापनात् अथस्वयमनिष्टव्यापकेस्वयंव्याप्यतथेष्टेनयन्नेभवतितत्तन्नानभ्युपगत
 व्यापकंपरंप्रतिपराभ्युपगतेनव्याप्येनव्यापकप्रसंजनंतर्कः एवंसतिहिस्वानिष्टव्यापकेस्वयमिष्टव्याप्येनयत्रप्रसंगस्तत्रगमनादतिव्यापिर्या
 यान्वस्वमात्रेष्टव्यापकेस्वयमपिव्याप्यतथेष्टेनप्रसंगस्याव्यापिस्तेनिरस्तेभवतइतिचेदूनयद्यत्रघटोभविष्यत्तदाद्रक्ष्यदिव्याद्यव्यापनात्
 तत्रस्वयमनिष्टदर्शनरूपकव्यापकेस्वयंव्याप्यतथेष्टेनेवहिदरीनयोग्येनघटसत्वेनासोप्रसंगः॥ अथतत्रसतयापिस्वयमिष्टेनेतिनिषेकोटोप्र
 वेत्र्यनिषेधोभिधीयतेएवंयन्नभवतीति तदपिनएवंभूतेएवविपर्ययापर्यवसायिनिगुततयातिव्यापकत्वात् विपर्ययपर्यवसायिनेत्यपिप्रक्षे
 प्यमितिचेदनेकेवलपरपक्षहृषणायपरमात्राभ्युपगम्यमानव्याप्यतेनैवक्षमस्यपरंप्रतिव्यापकप्रसंजनस्याव्यापनात् तत्रस्वयंव्याप्य
 नभ्युपगमेनविपर्ययपर्यवसायित्वासंभवात्सप्रसंगएवभवतिविरोधमात्रंतदितिचेन्न अनिष्टं व्याप्याभ्युपगमबलेनपरंप्रत्याप
 द्यतइत्येवंभूतस्यार्थस्योभयत्रापितुल्यत्वात् तुल्यत्वेतिलक्षणासामर्थ्याद्यदिविपर्ययपर्यवसायिन्येनप्रसंगस्त्वयापरिभाष्यते

३५

तर्हि मया परवाधनमात्रक्षमएव प्रसंगताया विपर्ययपर्यवसायिनी तु तत्र विरोधतायां परिभाषितं ब्रह्मकृत्वात् अन्यथा विरोधत्वमेवो
 भयोरपि स्यात् प्रत्यस्तानवैचित्री चेतत्र विरोधाद्विशेषः स्यात्त्रापि तुल्येव अतएव संभवः नापि तदकीदृशे वेति निरस्तं आरोपाद्
 विव्याप्यंता निमित्तव्यापकाभ्युपगमाविशेषात् अतएव परप्रतीतेनेति विशेष्यपरा निष्ठापादनमात्ररूपविपर्ययापर्यवसायि
 तर्कतानिरस्येति निरस्तं परमार्थतो व्याप्यभावेऽपि पराभ्युपगममादाय प्रसंगप्रवृत्तेरुपपत्तेः कथं हि परेण व्याप्यतया अनुमता तत्प्रति
 व्यापकानुमत्यानापत्तिरव्यं न हि प्रसंगो वास्तवत्वं व्याप्तेरवलंबते किं नामाभ्युपगममात्रं अनभ्युपगतो वेत्तुं गत्या स्थितेनापितेनापाद
 नाप्रवृत्तेः अतएव प्रमाणेन व्याप्यानुमतिमुत्पाद्यापादनं क्रियते वस्तुगत्या व्याप्यत्वं तथात्वेनाभ्युपगतत्वं च द्वयमपि प्रसंगस्यागमिति
 चेन्न तथात्वेनाभ्युपगमस्यावश्यं प्रसंगागतयामंतव्यस्य परानपेक्षस्यैव समर्थत्वे वास्तवव्याप्यत्वस्यापि प्रवेशने प्रमाणाभावात् तस्मा
 द्यः परस्य प्रसंगः स्वपक्षसिध्यंगतस्य विपर्यवसायिता दोषायेव स्यात् प्रसंगस्य तस्य विपर्ययपर्यवसानादप्यर्थे दंडतयोपन्यासात् सौगता
 नांसत्त्वलक्षिकत्वे व्याप्तिसाधकविपर्ययान्यथाभावदंडप्रसंगवत्तामंतरेण तस्य स्वपक्षसाधनत्वात् क्षमत्वात् तस्य च व्याप्तिवास्तवत्वमपि
 मंतव्यमन्यन्याविपर्ययेऽपि व्याप्यभावेन स्वपक्षसाधनाक्षमत्वादेव यस्तु प्रसंगः परपक्षबाधमात्रं तत्र पराभ्युपगममात्रं प्रयोजकतावेतैव

३५

परपक्षप्रतिपक्षमत्वेन वास्तव्यव्याप्तिविपर्ययपर्यवसानपर्यंताननुसारित्वादितियुक्तं पश्यामः तथा च सति कथितलक्षणासंगतिरुक्ते
वञ्चयव्याप्याभ्युपगमेन निष्ठव्यापकस्य प्रतीतिस्तर्केति चेन्न इष्टार्थसंभावनायामव्याप्तेः तेन व्यापकस्य प्रतीतिः स इति चेन्न इष्टायादनेपि
गतत्वात् अप्रमितस्य तथेति चेन्न प्रथमानुमानेपि गतत्वात् अनुमाने व्याप्यस्य प्रमया तथा नत्वभ्युपगमेनेति चेन्न वस्तुगत्या व्याप्यस्य प्रमा
यापि प्रतिवाद्यसिद्धस्य व्यापकानुमानासंभवेन तत्राप्यभ्युपगम्यपर्यंतं गतव्यत्वादेव नन्वेव मन्यतरा सिद्धं व्याप्यं प्रसाध्यानुमानव्यवस्थाप
नमुच्छिन्नं तदप्रसाधनेन्यतरा सिध्यात् असाधने परस्याभ्युपगंतुरपसिद्धां तादृशसिद्धांतमनुद्वाव्यवादिना प्रसाधिता व्यापकसाधनेपर्यनु
योज्योपेक्षणादिति किंतु तत्र तथानस्यात् किमत्राप्रस्तुतयान् चिंतया अन्यतरा सिद्धस्य तावद्व्याप्यस्य परेणाभ्युपगमंकारयित्वैव न व्याप
कप्रसाधनमभ्युपेयंतस्याप्रमास इति चेन्न मिथो विरुद्धादौ तर्काभासेपि गतत्वात् व्याप्यासिध्यादिव्यतिरेके सतीति चेन्न संदिग्ध
धूमदर्शनाद्यत्र धूमस्तदाग्निमानिति संभावनायाः परमार्थतस्तदार्थावस्थानात् प्रमातृत्वं त्यक्तुमपारयं त्याज्यव्यापनात् तत्कालं प्रमातेना
प्रतीयमानेत्यपीति चेन्न बहुशो दत्तसेतरेत्वात् सर्वस्य चास्य पूर्वोक्त्यभूयानिष्ठव्यापकेष्टव्याप्योदाहरणे गतत्वेनातिव्यापकत्वात् तद्व्यव
स्थेदार्थमारोपितस्य व्याप्यस्याभ्युपगमेनेति करणेन सिद्धेन व्याप्येन प्रसंगस्याव्यापनात् न च आकार्यत्वाद्यद्यदृष्टं दृष्टमीमांसकः

३६ शंसति तदानीमविशेषेण कलकार्यमपि पर्यवस्येत् अस्य तदिति अपि चात्मा श्रयो न्योन्याश्रयश्चक्रं व्याघातो न वस्था प्रतिबन्दी चेत्पापा
 धेर्भिद्यमानपट्टतकश्यते स्वरूपवैषास्वस्याव्यवहितत्वापेक्षणमात्माश्रयः अन्योन्यस्याव्यवहितान्योन्यापेक्षित्वमन्योन्याश्रयः अंतरि
 तस्य तद्वैवद्वयमात्माश्रयो न्योन्याश्रयश्चक्रं विरुद्धसमुच्चयो व्याघातः उपपाद्योपपादकप्रवाहो न वधिरनवस्थास्वाभ्युपगतदोषतु
 ल्यता प्रतिबन्दीति तत्रात्माश्रयस्य संबंधद्वारा भेदादाभासत्वयथा प्रमेयत्वस्यात्मनिवृत्तेः कचिन्नैवमपियथा नेककालस्य स्य घटस्य
 पूर्वकालवत्यात्मन उचरकालवृत्तिमात्मानं प्रतिकारणत्वे अन्योन्याश्रयस्य व्यक्तिभेदात् यथा ज्ञानेन संस्कारस्य तेन च ज्ञानस्य
 चक्रकस्यापि तस्मात् यथा बीजेनां करस्तेन स्तंबः तेन च बीजं न्यत इति अथ व्याघातस्योपाधिभेदात् यथा कालभेदादिना जनना
 जननोदो जनवस्थायाः क्रियायै परंपरानंत्यानपेक्षणात् अथा सामग्र्या कार्यजननाय स्वसामग्र्यानंत्यानपेक्षणेतामेतामधोधावं
 ति मनवस्थामाचक्षते कचिन्नैवमपियथा स्वाश्रये भिन्नबुद्धिजनाय स्वगतभेदानुपजीवनादपि भेदस्यानंत्ये प्राग्लोपादिदोषात्ता
 मेतामूर्ध्वधावंती मनवस्थामाचक्षते प्रतिबंधाविशेषात् यथा धूमानुमानेऽप्युपाधि शंका प्रतिबंधात् तर्कानुकूलत्वादिति तदेवामापा
 दनानितर्काभासाः कथमुक्तलक्षणेन संग्राह्याः ॥ सत्यपि व्याख्याद्यदोषे प्रसंगस्थानगतेन तेन विशेषणाभासी भूतत्वान् प्रसंग

स्थानेतावतां विशेषणामभावेनलक्षणंविशेषणीयमितिचेत् अन्योन्याश्रयाभासत्प्रयोजकस्यव्यक्तिभेदस्याभावोनानवस्थाया
 मेवमात्माश्रयामासत्प्रयोजकस्यद्वाराभेदस्याभावोनात्माश्रयांतराभासितितिव्यक्तमव्यापकत्वापत्तेःअपिचापसिद्धांतविरोधा
 दिद्यपिकलक्षणगच्छत्कारंवारणीयंयत्रनियतहेतुकांतराणामंतर्भावस्तरेवतदीयोपीतिपृथग्निग्रहत्वात्तुपपत्तेः।आत्माश्रयादे
 श्वमूलेव्याप्तौप्रमाणोपगमश्चेत्तर्हिप्रामाणित्वान्नदोषत्वंनचेन्मूलशैथिल्यमित्युभयपक्षाज्ज्ञतःकथंमानवनीयः।अथोन्यतेयदे
 तदाश्रितत्वमाश्रितत्वंचतद्देदृष्टंयदिविवादाध्यसितेतयोधेयतैतदभेदःस्यादित्याकारेणापादनेनोक्तदोषापत्तिरितिमेवंए
 एकस्यापिदृष्टत्वात्तदाश्रयत्वंतदाश्रितत्वंचमिथोभेदनियतमितिचेन्न।तन्मिथःश्रद्धाभ्याश्रारीकृत्वात्एतदाश्रयत्वादेतदाश्रि
 तत्वात्नेकत्वंस्यादित्यादिवचनभंग्याघाद्यमितिचेन्नतयेतेदत्ताश्रयादित्यस्यादतनस्यादितिह्यापाद्यनैवेतद्वक्तव्यम्याघापा
 द्ययोर्व्याहृतत्वात्नचवाच्यमापाद्यस्यप्रमाणवा आत्मानुकूलत्वेवेव्याहतादपिसासंभवतीतिनदोषमावहतीतियतआपाद्यपादक
 योःसामानाधिकरण्यानादरेतिप्रसंगस्यात्यतोविपर्ययापर्यवसायित्वमेवंस्यात्एवंदिविपर्ययोवक्तव्योयन्नामभवतिचेतदेत
 त्तस्मान्नेतदाश्रयइतिनचेतत्वंभविषुमर्हतिएतदित्युद्दिष्टधर्मिणि एतत्त्वविधानासंभवात्तुदेविविधयोःप्रकारभेदस्याभावा

३७

तुनचप्रसंगमात्रमेतद्वाधोयैवास्तुतमस्य विपर्ययपर्यवसानेति युक्तस्वयमपि प्रसंगभूलस्य व्याप्तेरिष्टं तथा प्रसंजितनिषेधेन व्यतिरेकप्रामाणिकत्वस्थावश्यमेतव्यव्यापत्तेः अतएवेतदन्यत्स्यादित्यपि त्रिकप्रसंजनं एतदन्यतस्यैतत्स्वरूपभेदमादोयेव प्रतीतिपर्यवसायितया प्रसंगे व्याघातादेव विपर्ययेत्येतद्विज्ञेयितान्यत्त्वपि धाधिनो विरोधताप्रविष्टमात्मानं न्नात्मनि विरोधीयमानं भवेत् एतदन्यत्वस्यैतदन्यान्यत्वस्यैतत्त्वात् अन्यत्वावरोधेऽत्मनः उपलक्षणत्वे चान्यत्वमात्रमुपलक्षण्यमानमन्यस्मादप्यन्यत्प्रत्ययव्यवहारोपपादकं भवदंन्यत्वव्यक्तिभेदपर्यंतगमनं प्रमाणस्य न सहते यदि चान्यत्वव्यक्तिभेदोपि स्यात् तथापि प्रसंगमूलभूता व्याप्तिः सामान्याकारपुरस्कारित्वादेतेनैवोपधीयमानानामन्यत्वव्यक्तिनामैक्यमादाय प्रवृत्ता तथैव प्रसंगे विपर्यये चोपपन्नी स्यादेनोक्तदोषालंघनायेति एवं प्रकारता चाश्रयाश्रयिभाववत्प्रकारांतराश्रयेष्वप्यात्माश्रयोदाहरणेष्वद्विष्यते अन्योन्याश्रयो तथा भेदेनावगताद्देहज्ञानोपगमे सोपित्वा कथंकारमुपन्यसनीयः न तावत्तद्येते देहद्वेधाधीनबोधस्यातद्दानबुधेतेति तथा सति व्याप्तिसिद्धेः एतद्वेधाधीनबोधतस्यैवादृष्टचरत्वात् कया च न व्याप्य व्यापकभेदकल्पनया व्यभिचारा

३७

प्रतीचरत्रत्वयोर्वारमेप्यतथा भावशंकारबंडकदंडुल्लभत्वातएवमन्योन्याश्रयांतरेपि चक्रकंचमध्येपरमंतर्भावात्मान्योन्याश्रया
वेवविपरिणमतइतितद्वेषनातिक्रमतिव्याघातस्तयथासंन्नास्तीत्यत्रतमपिकथंप्रयोक्तव्येयचयंसनस्यात्तदानीमसंस्यादिति
तर्हिसंन्तस्यादितस्यापित्तस्यादित्यसिंनेवार्थेययवसानाद्भेदेनव्याप्यव्यापकभावेसेवासिध्यापत्तिः स्वभावविरुधोपजिवि
निचविरुद्धांतरेतद्व्याघातनिरासादेवनिरस्तप्रायोगोर्महिषस्ततो न भवतिजगत्मात्मनानियतायतोमहिषात्मतेस्त्वेवहिक्वो
र्विसेधः अनवस्थातुयथासतायामपिसतांतरमित्यनवधोसत्ताप्रवाहइध्यमाणेतत्रकथंप्रत्यवस्थेयनतावद्यादिसत्ताया
सत्तास्यात्तदानविश्रान्तिः स्यादिति सतायांसताभ्युपगमस्य विश्रान्त्यभावेनसहव्याप्तिसिध्यसिंध्योदोषग्रस्तत्वात्प्र
प्रतिबंदीचखंडितैव किंच प्रमेयत्वाभिधेयत्वव्यवहार्यत्वसंनिकर्षवत्ताभावप्रतियोगित्वादीनामात्माश्रितत्वदर्शनात्कथमा
श्रयस्वरवंडिकाव्याप्तिः सव्यभिचारानस्याद्भारव्यक्तिभेदस्याभिव्यभिचारीव्यतिरेकत्वात्स्वप्रकाशावादिनास्वयमेवस्वज्ञा
नत्वस्यएवमभावैन्यमभावमस्वीकुर्वतास्वयमेवस्याभावत्वस्यएवंतमेवग्राह्यंग्राहकंचात्मप्रतीतोएवंतमेवज्ञाप्यज्ञापिकार
णचशब्दोवाचकइत्यत्रएवंतमेवनाशकचप्रधंसिनिएवंतदेवसंबधिसंबधश्चस्वभावसंबधोपगमेइत्यादिउल्लसुपगमेइत्यादि ब

३८

बहुलमुपगमेस्वात्माश्रयतदाभारविवेकाय किं नियामकमुपेयं अन्योन्याश्रयोच्चां लोपांत्यशब्दयोस्तन्योन्यानाश्रकतायां समव्या
 सिकयोश्चान्योन्यव्याप्यव्यापकतायां एककार्यकारिणोच्चां लोपांत्यशब्दयोस्तन्योन्यानाश्रकतायां समव्या
 भंगः कश्च विशेषाय द्विरेकोशेषणमुपादीयेत तत्र तत्र विरोधानेव भित्तिचेत् अन्यत्रतयाभावादर्शनस्य विरोधाभ्युपग
 ममूलस्या विशेषात् तत्र तत्र तथात्वे सद्भावविशेष इति चेत् तर्हि सर्वत्रानभ्युपगममूलं तथात्वे प्रमाणाभाव एवावश्योपजीव्यो
 दृष्यमभिष्यत्कृतमन्योन्याश्रयणव्यभिचरितदोषत्वेनेति चक्रेतेपि दुःखजन्मादि सुचोक्तोद्दिष्टव्यभिचारदर्शनादव्याप्ति
 विशेषव्यतिरेकदर्शनदुःशांकचकार्यकारणभावस्य तज्जातीयतयानियतत्वेन व्यक्तिभेदस्य चक्रेकानंतर्भूत्वादाव्याघा
 तेष्वेकस्यैव जनकत्वाजनकत्वेतयानचकालभेदादिविशेषो घटतत्संसादौ कालभेदे पितादात्म्यव्याघातोपगमादेव
 सत्प्रतिपक्षजात्योश्चको विशेषो व्याघातोयेन पूर्ववबाध्यबाध्यकयोर्द्वयोरप्याभासत्वमुत्तरत्र दूतस्य परंतथोपेयतइति
 गुरवः यद्यपि प्रतिपक्षहेतुः साध्यांतरधासधकइत्यस्तितस्य जात्युत्तरवैधर्म्यतया सद्धेतुरधकः समबलप्रतिक्षत्वादित्य

३८

स्वदूषणत्वात् अथमवश्यापेक्षद्वारा आत्मव्याघातत्वात् साक्षाद्वावश्योपस्थाप्यस्यद्वारेण वास्वव्याघातकतायामुपयुक्तविशे
 षाभावात् न चास्तामेव व्याघातः तत्प्रतिपक्षतातु निरवधेवेति शक्यं मंतुं यतः शब्दादेर्नित्यमनित्यत्वमित्युक्तं भयमास्तामि
 त्याचक्ष्महेतुत्वा विरुद्धत्वास्तामित्यब्रुवतो न्कथं नवारयिष्यसि स्यादप्येवं यदि तत्र सत्प्रतिपक्षत्वमेव दोषो न स्यादिति
 चेत्तर्हि मंतव्यं प्रथमस्य हेतुः समानबलप्रतिपक्षप्रतिहतत्वादसाधकत्वमित्युक्तं मावर्तते अनवरुद्धायान्वयस्या
 यस्यासत्तायामपरासत्तापाद्यात्तस्याः सत्तस्याः प्रमाणेन सिद्धेनानवरुद्धादोषः स्यादप्रसिद्धोऽप्यश्रयासिद्धविषयमा
 पादनमिति न्यदिचात्माश्रयादिः सर्वत्र विशेषोयमभिधीयते प्रमाणसिद्धत्वात् तत्र तत्र तथाप्यत इति तस्यापादनं नित
 थाभ्युपगमाय प्रमाणं नास्तीत्युक्तं भवति तथा च तत्र प्रमाणप्रसन्नस्यावसरे न संशयस्येति अपरेपि विषयभेदात्तर्कभेदात् आ
 त्माश्रयादिवन्मंतुमुचिताः तस्यैवाविनिगमस्तर्गः कल्याणगौरवलाघवे चानोचित्येति विकल्पेनान्वययोग्येनेक
 स्मिन् भ्युपगते तदेकदेशान्वयनियमनिर्धारणाशक्यत्वमविनिगमः सत्प्रतिपक्षहेत्वोरिव निर्धारयितुमशक्यान्य

३९ योः परस्परइति प्रेक्षेपरवपर्यवसानात् न त्वन्यन्यतरमादायापि प्रकृतस्योपनिर्भवेनाविनिगमस्य दोषत्वमेवानुपपन्नं केनलंपुंस
स्तत्रयदिसंशयः स्यात्सच्च किंचन स्यादिति चेन्न भावानवबोधात् प्रमाणासंभवेन क्वचिदपि विशेषः कथमभ्युपगमं तु शक्येय
मादायवस्तुगत्याप्येकस्यान्यस्यात् न त्वेवं प्रमाणाभाव एव दोषस्यात् नानाविनिगमइति चेन्न तस्याविनिगमोन्नेयत्वं नाविनि
गमस्यैव प्रथमोपनतस्योपन्यासोचित्यात् न त्वेवमनुमानेपिव्यक्त्यविनिगमोदोषः स्यादिति चेन्न तत्रानेकव्यक्तीनामभ्युपगम
सिध्यभावात् सामान्यस्योपसंहारस्यैकमेव व्यक्तिमाक्षेप्तुं सामर्थ्यात् अविनिगमस्य चानेकाभ्युपगमे उपस्थानादिति वा
दुल्लेखमपेक्ष्याद्वा दुल्लेखतयादुर्यत्मानुपगमादेनोत्सर्गः तद्यथा स्वच्छस्य जाग्रतो ज्ञानं प्रति प्रामाण्याप्रामाण्यनिर्धो
रकप्रमाणानुपनियाना विशेषेपिविनाबाधकप्रामाण्यमभ्युपगच्छंतं प्रति स्यात् न त्वप्रामाण्यं यंतर्कमेतमालंब्याद्वा तस्मा
द्वैधात्मकत्वेन प्राप्त्या बुद्धेः प्रमाणता अर्थान्यथा त्वहेतुस्य दोषज्ञानादपोद्यतइति द्रष्टव्योदाहरणं चेत्तदीश्वराभिसंधोवेद
प्रामाण्ये तथा यथानसौगतोयिविप्रतिपत्तुमर्हति ननु बलवदेककोटिकसंशय एवोत्सर्गः तत्कथं तर्कस्यादिति चेन्न उत्स
र्गस्य संभावनायाः स्वार्थे स्थित्यनुकूलतया बलव्यत्वात् संशयस्य त्वनेवभावात् उत्सर्गस्यैककोटिनिष्ठत्वात् संशयस्य

चकोटिद्वयावगाहितत्वात् एतेन संशयस्यैकावलंतीयाकोटिः सेवोत्सर्गः इत्यपि निरस्तं निर्णयोपि संशयस्यैव वस्तुनियतकारणजत्वरूपबलशालिनीकोटिः स्यात् स्यादप्येवं युक्तं गवं निर्णयेपि संशयस्यानुस्यूतिः स्यादिति चेन्न उत्सर्गोदाहरणेऽस्मात्सर्गमाद्वियमाणेः संशयोच्छेदानुमेतेरेव वाधाभावं सहकारिणमपेक्ष्योत्सर्गोपायैकभावएवप्रमाणीभवनात् तस्माद्यश्चानवस्थादयो वाधादूषणत्वं जतस्तदभावेदूषणा निभवंति तथोत्सर्गोपतथैवेति स्तगमास्तगमयोरस्तगमदुर्बलत्वं कल्पना गौरवं दृष्टजातीयमपेक्ष्यादृष्टजातीयं दुःखेन प्रतीयतस्वल्पमपेक्ष्य च बद्धत्वाद्यखिलजनानुभवसिद्धमेतत् दर्शितं च विविच्येदमीश्वरां प्रभिसंख्येयथानैयायिकादिप्रतिक्षित्यादियुप्रतिकार्यैकैर्लप्याभिन्नानामभ्युपगमायादकेयथाचसौगतं प्रतिप्रत्येकं कारणानां समर्थानामनेकसमानदेशकालानेकनीलादिव्यत्युत्पादापादकेवेति दूषणानुकूलमिदं तेदत्तद्वयतिरेकेण कल्पनालाघवं साधनानुकूलं प्रमाणिकाव्यवहार्यत्वमसंमोध्य जातीयमनेचित्यं वैयात्यनामके तस्य भेदाः प्रश्नवैयात्यादयः प्रश्नविषयमप्रमिष्वतो प्रष्टरिप्रश्नानोचितं प्रश्नवैयात्यं यथावस्तु निविधिनिषेधयोः किमिच्छसीति पृच्छति प्रमाण्याव्यवहारिणां सौगते अतएवानोचित्यापरनामके वैयात्यं परस्पदोषं मनसिरुत्वा एके ब्रुवते अत्र सदयानामृक्

४०

तैवोचितेतिअपरेचनस्यप्रतीतेदेवदत्तादौसकिंगोरः कृष्णवेतिवैयाख्यंविनाप्रश्नः स्यादित्यदिचेदमनौचित्यं नाम दोषो नाभ्यु-
 पेयतेतदानीमर्थोतरेणप्ररुतमर्थेनिरस्यार्थोतरस्यार्थोतरेणपरिहारात्तत्परंपरमाहलंबितुकामः केनदोषेणार्थोतरपरिहा-
 राभासत्वादिनिअर्थोतरेणेवतत्परिहरणमनुचितमित्यतो न्येनजीयतेअर्थोतरनिग्रहतायां विप्रतियनोपिप्रश्नपरंपरा
 मालंब्यस्वभंगभयात्कथावसानमनिच्छन्कथजयेत्तन्वानवस्थित्याजयतीतिवाच्ययावदुतरमर्थोतरेणपरिहारेणप्रश्नां
 तरेणवाह्योरप्यनवस्थासास्यात्दोषाव्यक्तिविवेकेमुं कविलोकविलोचनेकाव्यमीमांसिषुप्राध्यामहिमामहिनादतः
 ननुकथमत्रप्रामाणिकाव्यवहार्यत्वमितिपृष्टेनयदिमूलत्वमालंब्यतेतथात्वंवादिनिनस्थुत्यायतेतदानीमप्रतिभाप-
 तेःअथतथात्वंव्युत्पाद्यतेप्रश्नार्थोद्देशमात्रविषयत्वमुपन्यस्यतदात्यंतासद्यवहार्यतास्वीकृतैवस्यादितिचेत्अब्रुव
 तेमूकैवान्नविजायायेतिनचाप्रतिभैवंप्रसज्येतउतरस्याप्रतिपत्तिरुत्तरार्धमितलक्षविशेषणात्तद्यदिवाच्यनियमोवादिन
 द्रष्टव्यतेयदाभात्यैवतेनव्यवहर्तव्यमतुवादान्यत्रेतितदामध्यस्थोद्भाव्यत्वमस्यदोषस्योपेयतामध्यस्थेनस्यपञ्चशभाषया

४०

पियथावादिप्रबोधनं क्रियते तथा यद्यप्रमाणमासंब्यापि क्रियेत तदा को दोषस्तस्य स्यात् तत्र विषये तथैवानेन वादिबोधनस्य
 राक्ष्यत्वात् तस्मान्मध्यस्थं प्रत्यनुतरदानस्य दोषपरिहाराय प्रतिवादिनापि वैयात्यलक्षणप्रदर्शनं कार्यमध्यस्थं प्रति तस्या
 प्रमाणेनापि प्रतिबोधने निर्दोषत्वात् ननु मादिभ्यामेव वामध्यस्थेन वा तं प्रतिवादिना वात्यं सासद्विषयव्यवहारोपि गमेकं
 त्व्यातिः स्वीकृतस्यात् किं न स्यात् विशिष्टरूपे संबंधो वा सत्त्वात्तरन्यथा व्यादिवादिभिरप्युपगमात् ननु वंध्यासूतात् तत्र
 विषाणं भिन्नमित्यादिव्यवहारतः कथं विशेष्ये विशेषणे च नासत्त्वातिरूपगतव्यतिचेत् नासत्त्वात्यनम्युपगमस्य सत्त्वा
 तित्वात्त्यागमियमोपगमविश्रांतत्वात् असदपि सदुपश्लिष्टमेव प्रतिभासते न तु केवलमसत्कयापि रव्यास्यासमुल्लिख्य
 तद्व्यत्यन्यथा रव्यातिवादिभिरिष्यमाणत्वात् वंध्यासूतात् तत्र विषाणं भिन्नमिति प्रतिपन्नापि हि भिन्नमित्ययमंशः सामान्यतो
 न्यत्र दृष्ट एव प्रतीयते केवलं भेदस्य दाश्रयः प्रतियोगिचेति यद्वस्तु न तदसदाश्रयः प्रतियोगिचतस्येत्यन्यथा कृत्वा प्र
 तीयते इत्यन्यथा रव्यातिरेवोपगता भवति यथा तु विशिष्टमत्यंतासदेव तथाश्रयप्रतियोगिनी अत्यंतासतिरेव किं प्रति
 न

४१ भासेनेतावतापिययोक्तान्यथारव्यात्यनुलंघनादेवनेवेवमसत्त्वातिबादिनात्राकं वक्तुं केवलं सदेवप्रकाश इत्यस्मात्तत्त्वादि
 परीतं विशिष्टं संबन्धश्च किंचिद्विशेषणायप्यतन्तावद्भ्रान्त्योर्हि स्थित इत्येवंरूपातावदासत्त्वातिः परेणैवोपगते वयदितु
 सदपि प्रकाशते किंचित्किं न प्रकाशत इति यतः परेण विकल्पः सर्वथावस्त्वनुल्लेखी केवलमलिकमुल्लिखन्व सत्त्वा
 त्यात्मस्वीक्रियते यदि तु यथोक्तमेवरोभ्युपगच्छति तदानीमनुमानप्रामाण्यादिवद्वाप्यविप्रतिपत्तिरेवेति ननु सर्वथे
 वा सत्त्वातिरपि भवतानुमेतवैव तथा हि बंध्यास्तताश्चाविषाणवेति वदतः शब्दार्थप्रतियतः किं तदणुमात्रमपि
 सद्यडल्लेख्यं तत्प्रतीतेरिति चेन्न तत्रापि तादात्म्यस्य मान्यतो न्यत्र प्रतीतेरैवासुप्रहितस्य स्फुरणोपगमात् प्रका
 रभेदे वैशिष्ट्येन भिन्नयोरेकत्वं हि तादात्म्यं तच्चान्यत्रास्त्येव तर्कसंशयाभ्यामप्रमाभ्या जननेपितत्प्रवन्मध्यस्थाय
 प्रमायातयाप्रश्नानौचित्यादिप्रमोत्पादनाविरोधः बाधवद्भूमविषयाभावेपि भ्रमस्याप्रमात्वं पारमार्थिकं तावत्प्रश्नवि

पयास्त्यत्त्वपिप्रश्नानौचित्यसत्यतोपपत्तिरेवएतेनभ्रान्तिजायाधियःप्रमात्तंतथाप्यदृष्टन्वमित्यपिपरास्तप्रायमितिएव
मेन्यन्त्राप्येवंविधोदाहरणेवान्यंनचकश्चिदुक्तंप्रकारमन्यथारव्यातिसमाधानंनानुमंतुंशक्नोतिअन्यथाकथमसत्त्व्याति
वादिनोमतमपिजातीयोदञ्जसात्त्वानुस्वपरमतवेचिन्त्यंकथंवादेप्रवर्तेतेतितएतेसर्वेयितर्काःप्रमाणविरोधेवाप्रमाणाभा
वेवानिःपीडिताःप्रविशंतोनबाधासिधिभ्यामियंतेपूर्वरपिलोकसिद्धत्वाद्यवहताःकेवलमस्माभिरेवतर्कपदव्यामभि
षिक्तास्ततोऽनप्रतिबंधेननिरस्यंतेविषयक्षोपिसंवर्धस्वयंछेतुमसंप्रतमितियेचपरस्तर्कदोषाःषट्स्वीक्रियंतेआश्रया
सिद्धिरनुकूलत्वंमूलश्रेष्ठित्वंइष्टापादनंविपर्ययापर्यवसानंमिथोविरोधश्चेति-सोयंतर्कस्यदोषविभागोऽपपद्यतेव्या
प्तिपक्षधर्मत्वयोःप्रतीतिमपेक्ष्ययथानुमानंजायेततथैवतर्कोपिइयान्परमनयोर्विरोधोयदनुमानंतयोःप्रमित्याजायेत
तर्कस्त्ववास्तवाभ्यामपिनाभ्यापसभ्युपगमसिद्धाभ्यामवतितेनविमृश्यमानस्तर्कःपराभ्युपगममात्रप्रसादसिद्धपरि

४२

कारोनाश्रयासिद्धिमपियावद्वास्तवीमनुरोद्धममधिकरोतिनतःप्रमित्यभ्युपगमसिद्धिरुत्तवैचित्र्याश्रयद्वेदादन्योयावन्नय
 थाचहेत्वाभासविभागस्तद्वेदेवतर्काभासविभागोपिन्याय्याःनस्मादाश्रयासिद्धिमुल्लेखित्येष्टापादनान्यसिद्धिरेकव
 दोषोनुमानवत्तत्राप्रमितत्वावलंबिनीहेत्वनभ्युपगमाहेतुं बलं बिनीतिविशेषःमिथोविरोधश्चसत्प्रतिपक्षतेवविपर्य
 यापयवसानंतुदोषएवापादनस्यनभवतियन्नमविपर्ययापयवसानादापादनमात्मसाधनानुकूलंनभवतितदन्यदेवकिम
 पिबोधविरुद्धत्वव्यभिचारस्वनुमानवर्तकेपिदोषाःपृथग्वाच्याःबाधनुत्सर्गसंभावनोदेरन्यत्रानुकूलस्तर्कस्यसत्तमपि
 दोषतर्कस्यापत्तिसाम्येनामोपगच्छामःसन्तोभाभ्यामभ्युपगतव्याप्येनमभ्युपगमव्यापकेचप्रागेवदर्शितइत्यास्ताः॥७॥
 विस्तरइतिप्रकाराणितत्तल्लक्षणखंडनान्ध्यानितदेतास्तरखंडनयुक्तिषुकामपिस्थानानंतरस्त्रांकेनाविप्रका
 रेणानितत्तरशीमन्यावास्वयमूहित्वापरेर्विच्यमानानिपदार्थोतराण्यपिबुद्धिमत्ताबाधनीयानिअत्रवास्माभिर्हृष
 यितुंशंकितेभ्यःपरपक्षप्रकरेभ्योयदिकोपिप्रकाशंतरंस्वयमूहतिउक्तानोबाधकानांमध्येचित्प्रज्ञयासमाधा

४२

नंविदध्यात्तत्रखंडनवादिनाः प्रसूताप्रतिक्रियानस्फुरेत्तदापरेण प्रयुज्यमानेवाकेष्वङ्गपादात्मकेकस्यचित्सदस्यार्थं
खंडयितुंखंडनान्तरमेवतारिणीयंएवंतत्रापिपरेणप्रज्ञाशोषणेषुनस्तेष्वेवशारवन्तरेषुसंक्रमणीयमितिखंडनवक्रं
संम्यगवधेयमिति न च शाखा संक्रांतावर्थान्तरं पतेत्प्रकृतत्वाभावात् न चैकनिर्णयाहंभेन्यसंक्रातावनौचित्यस्या
तत्राद्येननित्यः कृतकत्वादित्यादित्यादौपरेणोक्तेकृतकत्वादावविप्रतिपत्तव्यत्वायतेरन्यतरासिंध्याद्युच्छेदापाता
तूयेनहितंनिर्वास्यतेतदनिर्वचनीयतयापिनिर्वाह्यानिर्वचनीयतेवेतिरस्मात् स तुल्योदस्तदीयचयोजनंविषयांत
रेःशृंखलातस्यशोषेनत्रिधात्रमतिमक्रियेतिग्रथंगथिरिहकचित्कचिदपिन्यसिप्रयत्नात्मयाप्राप्तमन्यम
हवेनपठितीमस्मितवलःखेलतुःश्रद्धाराद्धगुरुःश्लथीकृतदृढग्रथिःसमासादयित्वेततर्करसोर्मिसज्जनसु
खेष्वाप्यामज्जनंसज्जनः॥१॥ ताबूलद्वयमासनंवलभतैयःकन्यकुञ्जेश्वराद्यःसाक्षात्कुरुतेसमाधिषुपरंभ्र

न्या.खं.

मूल

४३ ब्रह्मप्रमोदाणि च॥ यत्काव्यं मधुवर्षि धर्षितपरास्तर्केषु यस्योक्तयः श्रीहर्षस्य कवेः कृतिः कृतिमुदेत स्याद्भुदीयं॥ २॥ इती
श्रीहर्षकृतानिर्वचनीयसर्वस्वरं डनूवाचेतुरीयः संकीर्णपरिच्छेदः समाप्तः॥ श्रीलक्ष्मीनृसिंहार्पणमस्तु॥
यादृशं पुस्तकं दृष्ट्वा तादृशं लिखितं मया॥ यदि शुभं मशुभं वा मम दोषो न विद्यते॥ १॥ हरंबप्रसन्नं॥ श्री॥ श्री॥